

ประชาชน เช่น ขุนนางที่พระมหากษัตริย์มีพระราชโองการใช้ไปทำราชการก็ต้องรับภาระในสังหารดันน์ ๆ ก็ต้องห้ามไม่ให้ไปปั่นเมืองเจ้าทรัพย์สินจากราชฎร ผู้ได้ฝ่าฝืน มีโทษหนักแพดสถานทั้งแต่ประหารชีวิต ตัดปาก ปลดจากคำแหงเรื่อยลงไปจนถึงถูกใบ้²¹⁸ ข้าราชการผู้ได้ข่มเหงราชฎรด้วยประการต่าง ๆ เช่น มีบังคับให้อพยพหนี้ไปแล้วเข้าเก็บเจ้าทรัพย์สมบัติทั้งปวง จับอาประชานมา กักขังในบดีเพื่อเอาทรัพย์ ข่มเหงสตรีเจ้าเป็นภรรยา เข้าจับกุมราชฎรที่ไม่มีความผิด ขุนนางเหล่านี้จะมีโทษหนัก ตั้งแต่ประหารชีวิตลงไปถึงภาคทัณฑ์ไว้ สุดแล้วแต่กรณี และความดีความชอบที่เคยมีมาแต่ก่อน²¹⁹ หากเป็นเวลาที่พระมหากษัตริย์เด็ดจร้า พาส ห้ามไม่ให้ขุนนางที่มีหน้าที่รับเสด็จไปปั่นเมืองเจ้าข้าวปลาอาหารหรือทรัพย์สินอื่น ๆ มาจากไฟร์²²⁰ ข้าราชการผู้ได้มีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการเก็บภาษีอากรต่าง ๆ จากราชฎร หากใช้อำนาจเก็บภาษีประชาชนในอัตราสูงเกินกว่าที่กำหนดจะมีโทษรุนแรง คือ เอาเงินที่เรียกมาเกิน แหวนคอบรจาจันไว้ แล้วให้คืนราชฎรไป และขุนนางนั้นจะต้องโทษดังแต่ถูกปลดออกจากราชการ ปรับเป็นไฟร์เลี้ยงช้าง อีกปรับเรื่อยลงไปจนถึงภาคทัณฑ์ไว้ สุดแล้วแต่ความดีความชอบแต่หนก่อนของขุนนางนั้น²²¹

อย่างไรก็ตาม สิทธิ์ต่าง ๆ นี้เป็นสิทธิ์ที่กำหนดไว้ในตัวบทกฎหมาย ในความเป็นจริง ผู้มีอำนาจมีอิทธิพลทั้งหลายย่อมมีโอกาสข่มเหงราชฎร และหลบหลีกความผิดไปได้อยู่่เสมอ เมื่อฉันดังเหตุการณ์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ เป็นนิสิตในสมัยปัจจุบันนี้ พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาไม่ทรงอาจสามารถที่จะคุ้มครองเจ้าผู้นำความผิดมาลงโทษได้ทุกครั้งไป ย่อมจะมีผู้อุดหนูไปได้มิใช่น้อย แต่ถึงกระนั้น กกฎหมายที่ให้สิทธิ์ต่าง ๆ แก่ประชาชนอย่างมากมายเหล่านี้ ก็ย่อมมีผลมหาศาลในการกำหนดหลักปฏิบัติของบรรดาเจ้านายและขุนนางในการปกครองประชาชนที่จะเกินเลยไปบ้าง ก็มิใช่ส่วนใหญ่

การเปลี่ยนแปลงสภาพของไฟร์

สังคมสมัยอยุธยา มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้อยู่่เสมอ ชนชั้นแต่ละชั้นชั้นมีได้มีความต่าง ดังได้กล่าวมาแล้วว่า สำหรับไฟร์ โอกาสที่จะได้ได้เต้าขันไปเป็นขุนนางก็มีอยู่่ และขุนนางก็มีโอกาสถูกปลดลงเป็นไฟร์ แต่โอกาสที่ไฟร์จะได้เลื่อนเป็นขุนนางมีอยู่่อย่างจำกัดมาก และเกือบจะไม่มีทางเป็นไปได้ นอกจากในทางทฤษฎี ดูเหมือนจะเป็นนโยบายของรัฐบาลอยุธยา ที่จะรักษาจำนวนไฟร์และฐานะไฟร์ไว้ในสถานะเดิมมากกว่าที่จะให้เปลี่ยนแปลงอย่างกว้างขวาง ไฟร์จึงไม่ค่อยได้เลื่อนเป็นขุนนางนัก โอกาสจะได้เลื่อนมีอยู่่น้อย ในยามสองครา ถ้าไฟร์แสดงฝีมือในการรอบ เช่น จับแม่ทัพของชาติก็ได้ ไฟร์จะได้เป็นขุนนาง ชั้น เจ้าเมือง เป็นต้น แต่โอกาสเช่นนี้ หาได้ยากมาก ในยามสงบ โอกาสที่จะเลื่อนเป็นขุนนางยิ่งยากขึ้นไปอีก เพราะมีการกำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะถวายตัวไว้ร้านาประการ จนไฟร์ไม่สามารถถวายตัวไว้ได้ และที่สำคัญก็คือ เป็นเจตนา谋ยของรัฐบาลที่พยายามจะคัดเลือกขุนนางจากผู้มี “เชื้อแท้” เท่านั้น และไม่ต้องการรับไฟร์เข้ามาเป็นขุนนาง กกฎหมายในสมัยอยุธยาได้ระบุเหตุผลไว้วตอนหนึ่งว่า เพราภาพกไฟร์หรือท้าที่ไม่คุ้นเคยกับทรัพย์สินเงินทองและอำนาจ จะใช้อำนาจของตนในการที่ผิด จนเป็นที่เดือดร้อนต่อประชาชนด้วย ดังนี้

“อนึ่ง ถ้าผู้ใดหาตราภูมิได้ เป็นพินะชาติเป็นท้าว ผู้มีชื่อใช้สอยอยู่แล้ว ครั้นเล่นเบี้ย ได้ก็ตี จะได้เงินแห่ง่ไดมาเสียแก่เจ้าเงินแล้ว ๆ มาติดสองบานข้อเป็นมหาดเล็กชาที่นั้น อย่าให้รับเอาบังคุมทูลพระราชทานวายให้เป็นอันขาดที่เดียว เหตุว่ามีได้เคยสูตรราชสถาน ด้วยว่า พระราชสถานนั้น กอปารด้วยเครื่องประดับประดาอัลลการทั้งปวง เป็นที่ห้ามแห่น บุคลจะได้เห็นเป็นอันยาก อนึ่ง พระสุระเสียงแล องคพระมหากระษัตรเจ้านั้น ยกที่บุคลจะได้ยินได้เห็น ครั้นเป็นคนพินะชาติได้เห็นพระราชสถานแลองคสมเด็จพระมหากระษัตรเจ้า และได้ฟังสุระเสียง อันมีควรจะได้เห็นได้ฟังนั้น ก็มีใจกำเริบมัวเมาก ก็สำคัญว่าอาตามาจะได้เป็นใหญ่ ครั้นออกจาก พระราชสถานแล้ว ก็จะนำเอกสารในเบนการอก แลจะทันของอาจ้อดอ้างว่าเพื่อแทนพิคทูลได้ ก็ ย้ำบี้เบี้ยดเมียนราษฎร จะได้ความแคน....”²²²

โอกาสที่ไพร่จะตกต่ำลงเป็นท้าวมีอยู่มิใช่น้อย แม้ว่ารัฐบาลจะได้ช่วยเหลือและพยายามจะรักษาจำนวนไพร่เอาไว้ แต่ถ้าไพร์เป็นจำนวนมากเป็นหนี้สินล้นพันตัว ซึ่งมีสาเหตุอยู่หลาย ประการ เช่น ทำมาหากินไม่ได้ผล เกิดข้าวยากมากแพง เจ็บไข้ได้ป่วย ภูกเกณฑ์ไปทำการ มากจนไม่มีเวลาหากิน หรือ เหตุที่มักปรากฏอยู่บ่อย ๆ ก็คือ ไปเล่นการพนันจนเสียเงินเสียทอง หมดตัว บางที่ไพร์ก็ต้องการเป็นท้าสเองโดยสมัครใจด้วย เพื่อเป็นช่องทางหลวงหลักการเกณฑ์ แรงงานนั้นเอง เพราะท้าสจะไม่ภูกเกณฑ์แรงงานจากรัฐบาล จนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์²²³

ในหมู่ไพร่ด้วยกันเอง โอกาสที่ไพร่หลวงจะเปลี่ยนเป็นไพร์สม ซึ่งมีสภาพความเป็นอยู่ ที่ดีกว่า จะภูกปิดกัน แต่โอกาสที่ไพร์สมจะเป็นไพร่หลวงมีอยู่มากมาย ไพร่หลวงจะมีทางพั้นสภาพ ของตนไปได้ก็ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังนี้คือ²²⁴

1. หนี้ไปซื้อตัวอยู่ในป่า เป็นวิธีที่ส่วนใหญ่มักจะกระทำกัน เพราะภูมิประเทศของ อาณาจักรอยุธยาในสมัยนั้นเต็มไปด้วยป่าเขา โอกาสที่ไพร่จะภูกตามพบจึงมีอยู่น้อย

2. ไปบวช นี่ก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่ไพร่หลวงนิยมทำ แต่ข้อนี้บังคับอันเข้มงวดของพระวินัย ทำให้ไพร์ที่ไม่สนใจศึกษาพระธรรมจริง ๆ อยู่เป็นพระสงฆ์ได้ไม่นาน ในที่สุดก็ยอมเลือกการ ทำงานของไพร่หลวงแทนการต้องอยู่ในพระวินัยอันเข้มงวด ไพร์ที่สิกมาแล้วนี้ ต้องไปสังกัด ฝืนไพร่อญ្យในหมู่เดิมกรรมเดิม อาจมีไพร์บางคนบวชอยู่ได้เป็นเวลานาน ในที่สุดก็ภูกหลังลีมไป และหลุดลอยไปจากบัญชีไพร่หลวงได้

3. ขอความร่วมมือจากมูลนายโดยวิธีการให้สินบลเพื่อให้มูลนายไม่ลงโทษเบี้ยนภูกหลาน ของไพร่นั้นเป็นไพร่หลวง หรือให้แหงบัญชีว่า “ไพร์ดาย พิกการ หรือบادเจ็บ หรือให้ค่าจ้างแก่ มูลนายให้ไปจ้างบุคคลอื่นมาทำงานแทนตัว

4. ยอมตัวลงเป็นท้าส สำหรับไพร์สมนั้น จะย้ายเป็นไพร่หลวงเมื่อได้ก็ได้ แต่ไม่มีคน ยอม จึงต้องมีกฎหมายบังคับไว้ในกรณีต่าง ๆ ไพร์สมจะภูกปรับมาเป็นไพร่หลวง ดังนี้

1. มูลนายของไพร์สมทำความผิด ภูกribราชนาทว “ไพร์สมของมูลนายต้องภูกปรับเป็น ไพร่หลวง

2. ถ้ามูลนายถึงแก่กรรม โดยไม่มีผู้รับมรดก ไพร์สมของมูลนายนั้น จะภูกปรับเป็นไพร

หลวง ในสมัยรัตนโกสินทร์ จะให้ไว้ปรับไพร่สมของมูลนายที่ตายนเป็นไพร่หลวงหมวด ไม่ว่าจะมีผู้รับมารดกหรือไม่²²⁵

3. ในสมัยรัตนโกสินทร์ ถ้าไพร่สมถูกคดีข่มเหงต้องการฟ้องร้องกล่าวโทษมูลนาย “ไพร่สมนั้นต้องเบสิยันเมินไพร่หลวงก่อนจึงจะฟ้องร้องมูลนายได้”²²⁶

ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่และมูลนาย

ในต้านมูลนายนั้น หลักปฏิบัติที่มูลนายต้องกระทำต่อไพร่สามารถสรุปได้ว่า มีอยู่ 3 ประการ ด้วยกัน คือ²²⁷

1. ความคุณคุ้มครอง
2. ออกคำสั่ง
3. ให้ความช่วยเหลือคุ้มครอง

หน้าที่ในการความคุณคุ้มครอง คือ มูลนายต้องควบคุมการเคลื่อนไหวของไพร่ให้อยู่ในภูมิลำเนาเดิมของตน ไพร่จะเดินทางไปต่างถิ่นต้องได้รับการอนุญาตจากมูลนายก่อน ผู้ใดจะมาใช้หรือว่าซึ่งไพร่นั้นทำงานหรือเดินทางไปแห่งใดมิได้ ถ้ามูลนายไม่อนุญาต²²⁸ และมูลนายต้องค่อยดูแลมิให้ไพร่หนีไปซ่อนตัวอยู่ตามป่าเขา ทั้งนี้ เมื่อมีงานฉุกเฉินต้องใช้กำลังไพร่ มูลนายจะได้เรียกเกณฑ์ได้ทันที ถ้ามูลนายไม่สามารถเกณฑ์กำลังไพร่มาได้ครบตามกำหนด มูลนายจะมีโทษ นอกจากนี้ มูลนายยังต้องค่อยดูแลความประพฤติของไพร่ ถ้าไพร่ทะเลาะวิวาทกัน หรือทำความผิด มูลนายมีอำนาจหน้าที่ได้ส่วนและลงโทษ เช่น คุมขัง หรือเพย์นได้ แต่ต้องเป็นความผิดที่ไม่รุนแรง²²⁹ ถ้าเป็นความผิดรุนแรง เช่น ปล้น ฆ่า บุกรุก ฯลฯ มูลนายต้องนำผู้ผิดส่งศาลให้ลงโทษตามกฎหมายบ้านเมือง ถ้าไพร่หลบหนีคดี มูลนายต้องติดตามจับตัวส่งศาลให้ได้มีฉะนั้น มูลนายเองจะมีความผิด

อีกหน้าที่ในการออกคำสั่งของมูลนายคือ ในเวลาเข้าเวร ไพร่จะต้องทำตามคำสั่งของมูลนาย โครงการขึ้นจะมีโทษ ในยามมีศึก มูลนายเป็นแม่ทัพและไพร่เป็นพลทหาร มูลนายมีหน้าที่สั่งให้ทำการรบ ถ้าไพร่ขัดคำสั่ง อาจโดนโทษรุนแรงถึงประหารชีวิต ในการออกคำสั่งใช้ไพร่ทำงานนี้ มีกฎหมายกำหนดสิทธิของมูลนายไว้หลายประการ เช่น มูลนายจะให้ไพร่หลวงทำงานส่วนตัวไม่ได้ และใช้ทำงานหักไหมเหมือนเป็นทักษิณได้เช่นกัน

อีกหน้าที่ในการปกป้องคุ้มครองและช่วยเหลือไพร่ คือ มูลนายมีหน้าที่ดูแลมิให้คนขย่มเหงรังแกไพร่ ถ้าไพร่มีเรื่องเดือดร้อนต้องการนำเรื่องขึ้นศาล มูลนายต้องช่วยพาไปยื่นฟ้องและพาไปให้การในศาลจนคดียุติ ถ้าไพร่มีความขัดสนในเรื่องการเงิน มูลนายต้องให้ความช่วยเหลือตามสมควร เช่น ให้ไพร่ที่ติดตามมูลนายไปปฏิบัติราชการและเกิดขัดสนเงินทองนั้นได้ยืมเงินโดยไม่คิดดอกเบี้ย²³⁰ ถ้าไพร่ถูกใช้ไปในกองทัพเป็นเวลานาน ไม่มีเครื่องเสื้อผ้าครอบครัว ให้มูลนายเป็นธุระให้ความช่วยเหลือแก่บุตรภรรยาของไพร่นั้น หรือให้มูลนายนำเรื่องขึ้นกราบบุพพระมหากษัตริย์²³¹

ในการปฏิบัติหน้าที่ของมุสลามยต่อพระนี้ มีหลักการณ์ที่ทำเกินเลยไปทั้งในทางกฎหมายและเช่นไรเพร่มากไปจนผิดกฎหมาย หลักฐานที่แสดงว่ามุสลามบางคนดีขึ้นเมืองไทยก็คือ มีพระสงฆ์จำนวนไม่น้อยต้องหลบหนีไปอยู่ในป่า เพราะถูกนายใช้แรงอย่างหนัก กฎหมายในสมัยอยุธยาที่ระบุว่า มุสลามบางคนเอาพระไปใช้ทำงานส่วนตัวนอกราชการจนพระไม่มีเวลาทำงานกิน และบางคนใช้พระเหมือนทาส ดังรายละเอียดที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นในหัวข้อที่ว่าด้วยการทำงานของพระแล้ว จึงต้องมีกฎหมายออกห้ามให้มุสลามใช้งานพระเกินขอบเขต และขณะเดียวกัน ก็มีมุสลามบางคนช่วยเหลือให้พระจันทร์กับเขตของกฎหมาย เช่น ช่วยปกปิดความผิดให้พระ ช่วยให้หลบหนี มิยอมส่งตัวให้ไปศาล²³² ซึ่งมีปราภกอยู่เป็นประจำที่เดียว มุสลามบางคนถึงกับเข้าต่อสู้กับพระท่านพระที่จะมาจับกุมตัวให้ไปศาล มุสลามชนิดนี้จะมีโทษหนักถึงปริบราษฎร์ผู้คนจนหมด และพระองค์จะถูกลงโทษ ถ้าเป็นให้พระสมอยู่ก็จะถูกปรับเป็นให้หลวง²³³ มุสลามบางคนเมื่อพาให้ไปศาล ได้ช่วยคิดคำให้การแก่พระ ให้สามารถแก้ข้อกล่าวหาไปได้ ซึ่งบางที่เป็นคำให้การเท็จ²³⁴ บางคนก็ไม่ให้พระให้การเลย เพื่อถ่วงคดีให้ชาเสีย²³⁵ มีมุสลามเป็นอันมากที่เป็นเจ้านายหรือขุนนางผู้ใหญ่ใช้อิทธิพลบีบบังคับให้ตระลอกการผู้พิพากษาตัดสินความให้คุณของตนเป็นฝ่ายชนะ เป็นต้น²³⁶

สำหรับพระแล้ว มีหลักปฏิบัติในฐานผู้น้อยที่ต้องปฏิบัติต่อผู้ใหญ่คือมุสลามของตน ดังนี้คือ

1. ให้ความเคารพนับถือ
2. ปฏิบัติตามคำสั่ง
3. ให้ผลประโยชน์แก่มุสลาม

พระจะต้องแสดงความเคารพต่อมุสลามและปฏิบัติตามคำสั่งมุสลามโดยดี สำคัญคำสั่งหรือแสดงการถูมินต่อมุสลามจะมีโทษ สิ่งสำคัญที่พระที่อว่าเป็นหน้าที่หลักของตนก็คือ มาให้ผลประโยชน์แก่มุสลาม นอกจากจะมาให้แรงงานตามกำหนดเวลาแล้ว พระก็ต้องเป็นการกิจสำคัญที่จะนำของบรรณาการต่าง ๆ มาให้มุสลามของตน ยิ่งให้มากเท่าไร ก็จะเป็นที่ชอบพอรักใคร่แก่ มุสลามของตนมากเท่านั้น พระจะได้ผลประโยชน์ตอบแทน เช่น มุสลามจะเคยดูแลปกป้องให้เป็นพิเศษเป็นการตอบแทนหรือแบ่งงานแต่น้อยให้ทำเป็นต้น²³⁷ บรรณาการจากพระนี้เป็นรายได้สำคัญสำหรับมุสลามเช่นกัน โดยเฉพาะมุสลามที่มีอิทธิพลสูงและไว้ร่ม ในเมืองเจ้านายและขุนนางไม่มีเงินเดือน ของต่าง ๆ ที่ได้จากพระจึงถือเป็นแหล่งที่มาของรายได้อันสำคัญทางหนึ่ง บรรณาการที่นำมาให้ก็เป็นผลผลิตผลที่พระทำมาหากินมาได้ เช่น ข้าว พืชผลต่าง ๆ หรือของมีค่าจากป่า หรือผลิตผลจากฝีมือของพระ เป็นต้น

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างมุสลามและพระ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นจึงสามารถสรุปได้ว่าเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะ patron and client relationship²³⁸ หรือ แบบลูกพี่น้องระหว่างกล่าวก็คือเป็นลักษณะความสัมพันธ์ที่มีรากฐานอยู่บนความต้องการความช่วยเหลือจากกันและกัน มุสลามซึ่งมีปริมาณน้อยกว่าต้องการแรงงานของพระทั้งในด้านการทำสังคม การก่อสร้างและการเพาะปลูก แรงงานคน (manpower) ในสมัยอยุธยาเมื่อยุ่งจำจัด จึงเป็นสิ่งที่มีค่ามาก บังฉัย

สำคัญที่เป็นแหล่งที่มาของความมั่งคั่งและอำนาจ คือ แรงงานคนทำไร่ที่ดินไม่²³⁹ ไฟร์จึงเป็นแหล่งของความร่ำรวยและความมีอำนาจของมุสลิม เมื่อมุสลิมได้กำลังไฟร์มาแล้ว มุสลิมก็ให้ความคุ้มครองและช่วยเหลือแก่ไฟร์ในประการต่าง ๆ ตามที่กล่าวข้างต้นเป็นการตอบแทน ส่วนไฟร์ต้องการความคุ้มครองบ้องกันจากภัยนานาประการและความช่วยเหลือในด้านการค้า ตลอดจนด้านการขอเอกสารสำคัญทางราชการ เช่น โฉนดที่ดินจากมุสลิม ไฟร์ก็ให้แรงงานให้ความเคร่งยกย่องตลอดจนผลประโยชน์แก่มุสลิมเป็นการตอบแทน ทั้งสองฝ่ายจึงต้องการซึ่งกันและกันและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ฝ่ายมุสลิมและไฟร์จึงต้องติดต่อกันอย่างใกล้ชิด

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไฟร์และมุสลิมในระบบการปกครองของไทยนี้ แตกต่างไปจากความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าขุนมูลนาย (landlord) และพวกราชศึกที่ดิน (serf) ในระบบศักดินาสหัสวรรษ (feudalism) ของทางตะวันตกเป็นอย่างมาก²⁴⁰ มีบุคคลบางคนได้เปรียบเทียบไฟร์ในสังคมไทยว่าตรงกับ serf ในสังคมยุโรป²⁴¹ ซึ่งเป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนไปจากข้อเท็จจริง ดัง ๆ ที่ได้จากกฎหมายสมัยอุดมชาติและต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์เป็นอย่างมาก ความแตกต่างประการแรกก็คือ serf หรือทาสศึกที่ดินในยุโรปไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ต้องอาศัยทำนาหกินในที่ดินของ landlord และต้องให้ผลิตผลในการเพาะปลูกตามที่รับใช้เจ้านายในด้านต่าง ๆ ตลอดจนติดตามไปปรับในกองทัพด้วย เป็นการตอบแทน ความผูกพันระหว่าง serf และ landlord ตามระบบศักดินาสหัสวรรษของตะวันตก จึงมีรากฐานมาจากที่ดิน อำนาจของ landlord เนื่องจาก serf ทั้งหลายมาจากการเป็นเจ้าของที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต แต่ในสังคมไทยไฟร์มีที่ดินเป็นของตนเอง มีระยะเวลาหนึ่งเท่านั้นที่ต้องมาให้แรงงานแก่ราษฎรและแก่มุสลิมของตน เมื่อพ้นเวลาเข้าเวรแล้ว ก็สามารถทำนาหกินของตนได้อย่างอิสระ ความผูกพันระหว่างมุสลิมและไฟร์ในสังคมไทยจึงมีได้อยู่บนที่ดิน แต่มีรากฐานอยู่บนความต้องการความช่วยเหลือจากกันและกันดังกล่าวแล้ว

ท้าส

ท้าสในสมัยอยุธยา มี 7 ชนิดด้วยกันดังนี้²⁴²

1. ท้าสที่ได้มาด้วยทรัพย์หรือทาสสิน ไ่อ' คือ ท้าสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ในการซื้อที่มีคุณภาพอย่างดีเยี่ยมเป็นท้าส หรือขายบุตร หรือภารยาเป็นท้าส เพื่อจะต้องการนำเงินไปใช้ กกฎหมายของอยุธยาอนุญาตให้มีบุตรหรือภารยาและสามีนำบุตรหรือภารยาไปขายได้ เพราะถือว่า ผู้เป็นบิดาและสามีมีอิสระแก่ตน แต่กฎหมายไม่อนุญาตให้ผู้เป็นภารยาและบุตร นำสามีหรือบิดาไปขาย เพราะบุตรและภารยาไม่เป็นอิสระแก่ตน²⁴³ ภารยาและบุตรจึงมีฐานะเป็นทรัพย์สินส่วนหนึ่งของสามีและบิดาตามกฎหมาย

ท้าสสินไเอ'นี้ ยังมีแยกประเภทออกไปได้เป็น 3 ประเภทด้วยกันคือ

ท้าสไเอ'ได้ขาดค่า หรือที่เรียกว่า ท้าขายฝาก คือ ท้าสที่ถูกขายในราคาน้ำหนึ้นที่ต่ำกว่าราคาน้ำหนึ้นที่ควรเป็น²⁴⁴ ผู้ขายสามารถมาได้คืนได้ และผู้ขายต้องทำหน้าที่เป็นนายประกัน หากท้าสหลบหนีไป นายประกันจะต้องรับผิดชอบจ่ายค่าตัวท้าสคืนให้แก่นายเงิน ท้าสชนิดนี้ นายเงิน

จะต้องค่อยๆ ใช้สอย จะให้ทำงานหนักเกินกำลังไม่ได้ และนายเงินจะลงโทษทำร้ายร่างกาย จนมีบาดแผลไม่ได้ นายเงินจะมีความผิด²⁴⁵ แต่ถ้าการขายฝ่ากันนั้นมีราคาสูงตั้งแต่ 12 - 14 แสนบาท ไปแล้ว นายเงินเขี่ยยันต์ได้ไม่มีความผิด²⁴⁶

ท่าสตอก คือท่าสที่ถูกร้ายเรื้อรากค่าตัว ท่าสตอกเป็นสิทธิของนายเงินอย่างสมบูรณ์จะมาถือถอนตัวไปเป็นอิสระไม่ได้ ผู้ชายไม่ต้องเป็นนายประภัน²⁴⁷ ถ้าหากหลบหนีจะไม่เปอาเงินชดใช้จากผู้ชายไม่ได้ นายเงินสามารถใช้งานท่าสตอกได้ตามความผิด แต่ลงโทษทางการถึงตายไม่ได้ ถ้าถึงตายนายเงินมีความผิด²⁴⁸ แต่หากขายขาดนี้ถ้าหากหนีไปจากนายเงินไปภายในเวลา 1 เดือนนับแต่นายเงินซื้อมา ผู้ชายยังต้องชดใช้ค่าตัวให้นายเงิน แต่ถ้าหนีไปเมื่อเกิน 1 เดือนไปแล้ว ผู้ชายไม่ต้องชดใช้ และถ้าหากขายขาดสัมภึ้งลง ทำงานไม่ได้ภายในระยะเวลา 1 เดือนแรกที่มาอยู่กับนายเงิน ให้นายเงินเอาไปคืนแก่ผู้ชายและเอาเงินคืนมาได้ แต่ถ้านลังจาก 1 เดือนมาแล้ว นายเงินเอาไปคืนไม่ได้²⁴⁹

ท่าสตอันได้ใช้ คือ ท่าสที่เมื่อนายเงินซื้อมาแล้วก็ปล่อยตัวไปมิได้ใช้ แต่หากมีหน้าที่ต้องส่งเงินค่าตอบแทนเป็นประจำบิดหรือไม่ได้นั้นเอง²⁵⁰ พูดง่ายๆ ก็คือ ผู้ที่ต้องชี้แจงว่าเป็นท่าส เพราะไปรู้ยืนเงินนายเงินนั้นเอง แต่ไม่ต้องยกความคุณให้ทำงานกับนายเงิน มีสิทธิที่จะไปทำงานหากนั่งของตนและส่งเงินมาเป็นค่าตอบแทนเบี้ยแก่นายเงิน เพียงแต่จะเคลื่อนย้ายไปไหนโดยที่นายเงินไม่อนุญาตมิได้ ต้องอยู่ในสถานที่ที่ได้ตกลงกันไว้กับนายเงินเพื่อเป็นการประกันว่า จะมีการชำระค่าตอบแทนเบี้ยและเงินต้นตามเวลาที่กำหนด²⁵¹

การซื้อขายท่าสนั้นต้องมีหนังสือกรรมธรรม์ทำไว้เป็นหลักฐานทั้งทางฝ่ายนายเงินและท่าส

2. ลูกท่าสเกิดในเรือนเบี้ย หรือ ท่าสในเรือนเบี้ย คือ เด็กที่เกิดมาจากพ่อแม่ที่เป็นท่าส และเกิดมาในบ้านของนายเงิน เด็กนั้นก็เป็นท่าสไปโดยกำเนิด แต่ถ้าพ่อแม่เป็นท่าขายฝ่ากันที่มีค่าตัวต่ำกว่า 6 แสนเบี้ย เมื่อมีลูกจะเอาเป็นท่าสในเรือนเบี้ยไม่ได้ นายเงินมีสิทธิจะได้เพียงค่าเลี้ยงดูลูกท่าสในเรือนเบี้ยนั้นตั้งแต่แรกเกิดจนมีอายุ 7 ขวบ เมื่อลูกท่าสโตกว่า 7 ขวบแล้ว พ่อแม่ไม่ต้องใช้ค่าเลี้ยงดูอีกต่อไป เพราะถือว่าเด็กอายุ 7 ขวบ สามารถทำงานให้นายเงินตอบแทนค่าอาหารได้แล้ว²⁵²

3. ท่าสได้มาแต่บิดามารดา คือ ท่าสที่ได้รับเป็นรถกสืบมาจากบิดามารดา

4. ท่าสที่มีผู้ยกให้

5. ท่าสที่ได้มาเนื่องจากนายเงินนำไปซื้อให้ผู้นั้นพ้นโทษปรับ ถ้าผู้ต้องหาถูกตัดสินว่ามีความผิดต้องเสียค่าปรับและไม่มีเงินจ่าย ถ้ามีนายเงินมาจ่ายค่าปรับนั้นให้แทน ผู้นั้นก็ต้องตกเป็นท่าสของนายเงิน

6. ท่าสอันได้เลี้ยงไว้ในเวลาข้าวยากมากแพง ในเวลาข้าวยากมากแพง ไพร่บางคนอดหอยาก ต้องมาอาศัยอยู่กินกับมูลนายเป็นเวลานาน จนไม่มีทาง遁แหนค่าข้าวปลาอาหารนั้นได้ เลยต้องยอมตัวเป็นท่าส

7. ท่าสเหลบ คือ ท่าสที่ได้มาจากการเชลยศึกในสงคราม เช่น เสียศึกมอยุ พม่า เบมร

ถือว่าเป็นทักษะของพระมหากษัตริย์²⁵³ พระมหากษัตริย์อาจจะพระราชทานแจกล้ำยให้แก่แม่ทัพนายกองผู้มีความดีความชอบ หรือบางส่วนก็จะทรงให้อยู่กันเป็นกลุ่มก้อนในบริเวณที่กำหนดไว้ ใกล้ ๆ เมืองหลวง โดยพระราชทานที่ดินให้ทำการเพาะปลูกอยู่กันเป็นหมู่บ้าน และแต่งตั้งให้บุคคลเชื้อชาติเดียวทั้งนี้เป็นหัวหน้าดูแล หัวหน้าเหล่านี้จะได้รับพระราชทานยศศักดิ์เป็นขุนนางไทย กีดี เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีความประสงค์จะใช้แรงงาน เช่น เกิดมีการรบ หรือ มีการก่อสร้าง ก็จะทรงเรียกเกณฑ์แรงงานของทัสเซลยเหล่านี้ ในสมัยอยุธยา มีการให้เชลยศึกต่างชาติบางเหล่า เช่น เชลยศึกมอญเข้ารับราชการเป็นทหารอาสา และจัดขึ้นเป็นกองทหารอาสาชาติต่าง ๆ ขึ้น เช่น ทหารอาสามอยุ เป็นต้น ตั้งมีรายละเอียดตามที่กล่าวแล้วในบทที่ว่าด้วยการปกครองในสมัยอยุธยา

จะเห็นได้ว่า การแบ่งทักษะออกเป็น 7 ประเภทนี้ มิได้แบ่งตามลักษณะความเป็นอยู่และหน้าที่การงานที่แตกต่างกันแต่อย่างใด ยกเว้นทักษะขายขาดและทัสเซลยไม่ได้ ทัสชนิดอื่น ๆ ซึ่งมีสภาพความเป็นอยู่และสิทธิคล้ายคลึงกัน เหตุที่แบ่งออกเป็นทัสชนิดต่าง ๆ นี้ เป็นการบ่งถึงวิธีที่ได้ทำสนั่น ๆ มาเท่านั้น²⁵⁴

นอกจากทักษะทั้ง 7 ชนิดดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีทักษะปลีกย่อยออกไปอีก 2 ประเภทคือ ทักษะที่เรียกว่า ทักษัตดอก และ ข้าพระอราม

ทักษัตดอก คือ ทักษะที่ลูกหนี้เอามาให้นายเงินใช้แทนต่างดอกเบี้ยนั่นเอง²⁵⁵ สำหรับหนี้สินหมุดแล้ว ทักษะคงหลุดพ้นสภาพการเป็นทักษะได้ ส่วนข้าพระอราม ก็คือไฟร์อุทิศตามที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ว่าด้วย ประเกษาของไฟร์นั่นเอง (โปรดพลิกไปดูเรื่องไฟร์) ไฟร์อุทิศนี้ อาจเป็นไฟร์สมของเจ้านาย หรือไฟร์หลวงของพระมหากษัตริย์ หรือทักษะของผู้ได้ผู้หนึ่งมาก่อนแล้ว บุตรนายหรือนายเงินนั่นอุทิศให้ทำงานกับวัด จึงเรียกว่าไฟร์อุทิศ ข้าพระอรามมีงานไม่มากนัก เป็นงานรับใช้พระทั่วไป พวกไฟร์จึงยอมถูกส่งมาเป็นข้าพระอราม

สิทธิและอำนาจของนายเหนือทักษะ

แม้ทักษะจะไม่มีอิสระภาพในตนเอง และต้องอยู่ใต้อำนาจการควบคุมของนายเงิน แต่อำนาจของนายเงินก็มีขอบเขตจำกัด นายเงินไม่มีสิทธิเหนือชีวิตทักษะแต่อย่างใด สำหรับนายเงินทำให้ทักษะตาย นายเงินจะมีโทษ ในการใช้งานทักษะ ลงโทษทักษะ หรือสิทธิต่าง ๆ ทางด้านการเงินเหนือทักษะ นายนายเงินมีสิทธิเป็นอันมาก แต่ก็มีข้อคิดด้วย มิให้นายเงินช่วยเหลือทักษะตามอำเภอใจ เพราะทักษะเป็นจำนวนมากคือไฟร์ที่ตอกยาก สำรัฐบาลให้โอกาส ไฟร์จะมีการไถ่ถอนตัวเป็นไกออกไปเป็นกำลังให้รัฐบาลได้อีก ในด้านการใช้งานทักษะ นายเงินมีสิทธิต่าง ๆ ดังนี้

นายเงินมีสิทธิใช้งานทักษะได้ทุกอย่าง ทักษะจะต้องทำงานตามที่นายสั่งจะเดียงมิได้ บางครั้งนายเงินใช้ทักษะในทางที่ผิด เช่น ใช้ให้เป็นสื่อเพื่อนายเงินจะได้เป็นผู้กับภารຍาคนอื่น ทักษะต้องทำงาน แต่กฎหมายจะไม่เอาผิดทักษะในกรณีนี้²⁵⁶ สำหรับทักษะฝ่ายผก นายเงินจะต้องใช้ทักษะตามค่าวรากกำลัง ดังได้กล่าวแล้ว นายเงินที่มีคดีความมีสิทธิใช้ทักษะไปรับโทษแทนตัวได้ แต่ถ้า

เป็นทักษิณฝ่ากต้องไปถูกคุมขัง ล่ามโซ่ตรวน ใส่ชื่อค่า หรือถูกทรามาอื่น ๆ เช่น ตากแಡด ตากฟัน แข่น้ำ แทนนายเงินแล้ว ทักษิณฝ่าจะได้ลดค่าตัวลงครึ่งหนึ่ง และถ้าทักษิณฝ่าถูกหวนด้วย สวนหนัง ทักษิณฝ่าจะพ้นค่าตัวเป็นไทยได้ทันที สำหรับทักษิณขาดแม่ต้องไปรับโทษแทน นายเงิน ก็มิได้ลดค่าตัวแต่อย่างใด เพราะถือเป็นสิทธิของนายเงินแล้ว²⁵⁷ นอกจากนี้นายเงินยังมี สิทธิใช้ทักษิณไปรับแทนคนอีกด้วย ถ้าทักษิณไปทำการบลัมมาจะได้เป็นไทย ถ้าไม่ได้ทำการบลัมมาได้ลดค่าตัวลง 2 ใน 3 ถ้าทักษิณบุตติเหตุถอยเมื่อไปราชการทัพนี้ นายเงินจะไปเอา ค่าตัวทักษิณใช้จากผู้ขายไม่ได้ เพราะถือว่าทักษิณไปแทนนายเงินอยู่แล้ว²⁵⁸ ถ้าทักษิณข้าศึกจัน เป็นเชลยและหนีกลับมาได้ ท่านนั้นจะได้เป็นไทย²⁵⁹ เมื่อถึงเวลาทำงาน ผู้ขายทักษิณฝ่า จะมา ไถ่ถอนตัวทักษิณไปจากนายเงินมิได้ ต้องให้นายเงินใช้จนหมดเทศกาทำงานเสียก่อน²⁶⁰ ทักษิณอก ถ้าเกิดล้มเจ็บลง นายเงินมิได้ใช้สอย นายเงินจะคิดເອົາອົກເບື້ອງผู้ขายมิได้ จะເອົາໄດ້ເນິພະ ເວັ້ນຕົ້ນຕາມທີ່ກຄສງໄວແຕ່ຮຽກເຫັນນີ້²⁶¹

นายเงินมีอำนาจจลงโทษทักษิณได้ แต่ต้องไม่ทำให้ท่านนั้นพิการหรือตายไป เรียกว่า “ตີ ແຕ່ພອໄທ້ລານ ປຣານແຕ່ພອໄທ້ລ້ວ” สำหรับทักษิณขาด หากทักษิณนั้นต้องดึงเกินกว่าจะสั่งสอน กันได้ ก็ให้ข่ายต่อไปเสีย ถ้านายเงินลงโทษรุนแรงจนทักษิณขาดนายเงินจะถูกปรับอย่างหนัก²⁶² ถ้าเป็นทักษิณฝ่า ถ้านายเงินทำให้ทักษิณพิการ ให้ลดค่าตัวทักษิณสองในสาม ถ้านายเงินทำทักษิณ พิการ นายเงินมีโทษถึงตายตอกไปตามกัน²⁶³ ในกรุงโภช “ຕີແຕ່ພອໄທ້ລານ ປຣານແຕ່ພອໄທ້ລ້ວ” นັ້ນ นายเงินสามารถใส่ชื่อค่าทักษิณได้ และบางที่อาจตอบหรือตีทักษิณได้²⁶⁴ ถ้าทักษิณขาดทำความผิด ขโมยของนายเงิน ให้นายเงินໂຍດຕໍ່สวนหนังได้ 50 ศີ²⁶⁵ ถ้าเป็นทักษิณฝ่าให้ໂຍດ 20 ศີ²⁶⁶ ถ้าทักษิณขาดกับคนอื่นแล้วด้านนายเงิน นายเงินได้ยินกับบุญ และเห็นกับตา ให้ลงโทษทักษิณได้²⁶⁷

อำนาจของนายเงินเหนือสิทธิเสรีภาพของทักษิณในด้านอื่น ๆ มีดังต่อไปนี้ นายเงินหรือ พื้นรอง บุตรหลานนายเงินจะข่มขืนทักษิณไม่ได้ ถ้านมขืนทักษิณ ทักษิณจะได้ลดค่าตัวลงครึ่งหนึ่ง ถ้า เพียงแต่สวนลามยังไม่ทันได้ข่มขืน ทักษิณได้ลดค่าตัวลงหนึ่งในสี่²⁶⁸ ทักษิณฝ่าก่ออยู่กับนายมาเป็น เวลานาน ในยามข้าวยากหมาดแพ่ง นายกีเลียงดูเป็นอย่างดี อยู่จนกระทั่งมีลูกในบ้านของนายเงิน กกฎหมายถือว่า ทักษิณเป็นสิทธิของนายเงินเต็มที่เช่นเดียวกับทักษิณขาด ผู้ขายจะมาໄດ້คืนไป อีกมิได²⁶⁹ ถ้าทักษิณฝ่ามีลูกติดตัวมาด้วย ให้คิดค่าตัวเดือนนั้นเป็น 3 ส่วน เงินค่าตัวสองส่วน เป็นของนายเงิน ถือว่าเป็นค่าอาหารที่นายเงินเสียดูอยู่ แต่ถ้ามาอยู่เมื่ออายุเกิน 7 ขวบไปแล้ว ไม่ให้คิดค่าอาหารให้แก่นายเงินอีก เพราะเด็ก 7 ขวบพอช่วยงานได้แล้ว²⁷⁰ ทักษิณผู้ใดมีคดีความ เรื่องเป็นหนี้เป็นสินอยู่ที่ศาล กระบวนการคุมขังไว้ ทักษิณไม่มีเงินเสียค่าปรับ ต้องถูกคุมขังเกินกว่า 3 เดือนไปแล้ว หากมีผู้อื่นมาช่วยให้ทักษิณให้พ้นจากคุมขัง ทักษิณจะเป็นสิทธิของผู้นั้น แม้มีลูก มีสามีก็ต้องเป็นของผู้นี้ได้ด้วย²⁷¹ ทักษิณหลบหนีไปจากนายเงินบ่อย ๆ เช่นเดียวกับที่ໄพร່หนี จากมูลนิธิเมืองกัน กกฎหมายพยาบาลคุ้มครองป้องกันผลประโยชน์ให้นายเงินอย่างเข้มงวด เช่น ถ้าทักษิณหลบหนีไปอยู่กับผู้ใด ผู้นั้นจะต้องแจ้งเจ้าหน้าที่บ้านเมืองและนำตัวทักษิณไปส่งให้ เจ้าของ ใครไม่แจ้งจะมีความผิดเสมอใจ หรือถ้าทักษิณหลบหนีต่อไปอีกและมีเหตุให้ตายไป

ผู้ที่ได้ช่วยเหลือทางด้านการเงินนั้น และปิดบังอำนาจการหนี้นั้นไว้ จะต้องเป็นผู้ชัดใช้ค่าตัวทางแก่ นายเงิน ผู้ใดเอาทางของคนอื่นไปใช้ในเรือนตน และสัญญาว่าจะเอาไปส่ง แต่ก็เชื่องแข็งอยู่ ไม่ เอาไปส่งเด็ดขาด ให้นายเงินคิดค่าเสียหายได้จากผู้นั้น²⁷² ในอัตรา ทางชายวันละ 300 (เบี้ย) หญิง วันละ 150 (เบี้ย) ถ้าเลยไปถึงเดือนหนึ่งหรือสองเดือนแล้ว ผู้เอาทางไปยังไม่ยอมไปส่งอีก จะ ต้องถูกปรับเป็นเงินจำนวนมาก²⁷³ ถ้าผู้ได้จับตัวทางมาส่ง จะได้ร่างวัล แต่ถ้าทางสนั้นนายเงิน ใส่ตัววนไว้ ผู้จับมาส่ง ได้ถูกดูดตรัวจาก จะไม่ได้ร่างวัล ถ้าไม่ถูกดูดตรัว ผู้จับจึงมีสิทธิในเงิน สมนาคุณ²⁷⁴ ทางผู้ใดทำงานให้นายเงินมาช้านาน ต่ำมาหนึ่นไปอยู่กับผู้อื่น นายเงินตามไปจะเอาร ตัวทางมาส่ง แต่เจ้าบ้านเจ้าเรือนไม่ยอมให้อา茂 ก็ถือว่าทางตกอยู่แก่เจ้าบ้านผู้นั้น²⁷⁵ ทั้งนี้ เพราะ ถือว่า ทางได้ทำงานให้นายเงินคุ้มค่าตัวแล้ว ถ้าเป็นยามข้ายากมากแพง นายทางไม่เลี้ยงดูทาง ทางจึงหนีไปอยู่กับคนอื่น นายทางจะไปตามอา茂ไม่ได้ เช่นกัน ถือว่าหมดสิทธิ์ในตัวทางสนั้น แล้ว เพราะไม่เลี้ยงดูยามที่อดหยา²⁷⁶

สิทธิ์ของนายเงินเหนือทางเกี่ยวกับเรื่องการเงินมีดังนี้ เช่น นายเงินมีสิทธิ์ที่จะขายทาง นั้นต่อไปได้ ถ้านายเงินเกิดขาดแคลนเงินทองขึ้นมา²⁷⁷ แต่นายเงินเพิ่มราคาก่าตัวทางตามใจชอบ ไม่ได้ ถ้านายเงินไปเพิ่มค่าตัวทาง ทางทางสนั้นต้องการจะได้ตัวจากนายเงินคนใหม่ ทางจะรับ ผิดชอบให้ตัวเฉพาะค่าตัวดังเดิมของคนเท่านั้น ส่วนค่าตัวส่วนที่เพิ่มขึ้นนั้น นายเงินคนแก่ต้อง นำมาซดให้ให้นายเงินใหม่²⁷⁸ ถ้าทางทำของใช้นายเงินเสียหายจะต้องใช้เงินให้แก่นายเงิน ยกเว้น ทางขายฝากที่นายเงินยังไม่ได้ชำระค่าตัวให้แก่ผู้ขาย และค่าตัวของทางสนั้นต่ำกว่าแสนเบี้ย ทาง ก็ไม่ต้องใช้ค่าเสียหายแก่นายเงิน ถ้านายเงินใช้ให้ฝ่าทรัพย์สมบัติ เช่น วัว ควาย แต่ถูกใจรวมปัลน และทางสได้ต่อสู้แล้ว ไม่สามารถป้องกันทรัพย์สินได้ ก็ไม่ต้องใช้ค่าเสียหายแก่นายเงิน ถ้านายเงิน มีของมากmany เช่น วัว ควาย เป็นจำนวนมาก เหลือกำลังที่ทางจะดูแลได้ทั่วถึง หากมีผู้ร้ายมา ลักของไปให้ทางใช้ค่าเสียหายเพียงครึ่งหนึ่งเท่านั้น²⁷⁹ ถ้านายเงินได้ดูแลรักษาภายนอกทาง ที่เจ็บป่วย นายเงินได้แจ้งไปให้ผู้ขายทราบแล้ว ผู้ขายก็เม่าดูแล ถ้าทางตายไป ให้ผู้ขายใช้ค่าตัว ทางให้นายเงินเป็นจำนวนสองในสาม²⁸⁰ ชายไทยได้สมควรรักใคร่กับหญิงทางและอาหภัยทาง ไปเป็นภารายอยู่ที่บ้านของตน ทำให้นายเงินไม่ได้ใช้ทางสนั้น ชายไทยต้องมีโทษถูกปรับ²⁸¹ นายเงิน มีสิทธิ์ได้รับมรดกของทางถ้าทางตาย แต่ส่วนที่จะได้นี้ คือ ทรัพย์สินที่ทางสะสมไว้ตั้งแต่สมัย เป็นทางแล้วเท่านั้น ทรัพย์สินก่อนหน้าเป็นทางให้เป็นมรดกแก่ลูกหลานทาง ถ้าไม่มีลูกหลาน จึงจะตกเป็นของนายเงิน²⁸² นายเงินมีสิทธิ์เอาค่าทางไปใส่ในเอกสารกู้เงินได้ ถ้านายเงินตาย ไปก่อนที่จะใช้ดูกอกเบี้ยและเงินต้นครบส่วน ให้ทางที่มีชื่ออยู่ในเอกสารชำระเงินเท่าที่เป็นค่าตัว ของทางอยู่เท่านั้น เงินส่วนเกินมาเท่าใดผู้ให้กู้จะมาเอาจากทางอีกไม่ได้ เพราะถือว่า ทางสนั้น ต้องจำใจให้นายเอารื้อไปใส่ในเอกสาร เพราะเลี้ยงนายไม่ได้²⁸³ ถ้านายเงินมีคดีจะฟ้องร้องอา ทางทรัพย์สินจากทาง แต่ได้ขายทางไปให้แก่นายเงินคนใหม่แล้ว เป็นอันว่านายเงินหมดสิทธิ์ใน ทางสนั้น จะฟ้องร้องอาทรัพย์สินจากทางอีกไม่ได้ด้วย²⁸⁴

ความรับผิดชอบของนายเงินเกี่ยวกับท่าส มีดังนี้ ถ้านายเงินปล่อยให้ท่าสไปอยู่กับคนอื่น โดยที่นายเงินไม่ได้ใช้ แต่ให้ท่าสส่งออกเปี้ยมมาแทนและท่าสไปภูมิเงินผู้นี้เป็นอันมากจนไม่มีทางชดใช้ นายเงินจะต้องรับผิดชอบใช้เงินนั้นคืนครึ่งหนึ่ง ท่าสใช้ครึ่งหนึ่ง และท่าสจะถูกตีด้วย ลดหนัง 30 กี²⁸⁵ ถ้านายเงินใช้ท่าสไปทำธุรกิจหรือเป็นข้าราชการที่ได้ฯ ถ้าตาม ท่าสไปทำผิดฝ่าฝืน คนตาย นายเงินจะต้องรับผิดชอบตามหาตัวท่าสมาร์ตคลาลให้ได้ ถ้ายังหาไม่พบให้ไปตามหาบุตร ภรรยาท่าスマ ช่วยกันตามหาท่าสอีกด้วย ถ้ายังไม่พบ ให้นายท่าสและบุตรภรรยาท่าสชดใช้ค่า เสียหายแก่ผู้ตายไปจำนวนหนึ่งก่อน และให้ตามหาตัวท่าสต่อไป ถ้ายังหาไม่ได้อีก ให้นายเงิน เป็นผู้ชดใช้ค่าเสียหายแก่ครอบครัวคนตายเป็นจำนวนเงินครึ่งหนึ่งของค่าตัวท่าส หน้าที่ของนายเงิน มีได้สิ้นสุดเท่านี้ นายเงินต้องตามหาตัวท่าสต่อไป ถ้าปรากฏว่า นายเงินเกิด พ่อแม่สูญเสียท่าสเกิด ช่วยกันปักปิดอ้ำพรางตัวท่าสนั้นไว้ ให้ลงโทษบุคคลทั้งหลายนี้เสมอเป็นผู้ร้ายนั้นเอง²⁸⁶

สิทธิและฐานะความเป็นอยู่ของท่าส

นอกจากสิทธิของท่าสบางส่วนที่ได้กล่าวไว้บ้างแล้วในหัวข้อที่ว่าด้วยสิทธิและอำนาจ ของนายเงิน เช่น นายเงินไม่มีสิทธิลงโทษท่าสถึงตาย หรือพิการ “ไม่มีสิทธิข่มขืนท่าสหญิง” “ไม่มี สิทธิขึ้นราคาก่าตัวท่าส เป็นต้นแล้ว สิทธิสำคัญของท่าสที่จะขอกล่าวในที่นี้ซึ่งเป็นสิทธิอันสำคัญยิ่ง ซึ่งทำให้ท่าสของไทยมีฐานะแตกต่างไปจากท่าสในประเทศทางตะวันตกคือ สิทธิที่จะเป็นอิสระ เป็นไท นั่นเอง

กฎหมายไทยอนุญาตให้ท่าสเป็นไทได้ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังนี้คือ

ท่านสิทธินำเงินค่าตัวนาไปถอนตนเป็นอิสระได้ และท่าสจะรับผิดชอบแต่ค่าตัวดังเดิม เท่านั้น นายเงินไม่มีสิทธิเพิ่มค่าตัวท่าส หากนายเงินไม่ยอมรับค่าตัวท่าส ท่าสมีสิทธินำเรื่องขึ้น ร้องเรียนต่อศาลได้ สำหรับท่าสลูกหนี้หรือท่าสขัดดอก ถ้าท่าสนำเรื่องขึ้นศาล นายเงินจะต้อง มากัดดีภายใน 3 วัน ถ้าอยู่ในเมือง ถ้าอยู่นอกเมืองต้องมาภายใน 7 วัน²⁸⁷ หากพ้นกำหนดนี้ไปแล้ว จะไม่รับพิจารณาคดีและท่าสนั้นจะได้เป็นไท ท่าสินไถ่ถ้าได้พยายามส่งเงินค่าตัวแก่นายเงิน ถึง 3 ครั้ง นายเงินไม่ยอมรับ ให้คิดเอา “สิบหยินเอานึ่ง” แก่นายเงิน สันนิษฐานว่า คือ การ ให้ต่ำค่าตัวท่าสออกเป็นสิบส่วน และให้นายเงินเพียงส่วนเดียว เพราะนายเงินทำให้พร้อมรับ ความยากลำบาก แต่ถ้าท่าสไม่ส่งเงินให้แก่นายเงินและนำเรื่องมาขึ้นศาล ให้คิด “เอาริบหยินหนึ่ง” แก่ท่าส²⁸⁸ สันนิษฐานว่า หมายถึงให้ท่าสเพิ่มค่าตัวให้นายเงินอีก 1 ส่วน จากค่าตัวทั้งหมดสิบส่วน และถ้าเรื่องมาถึงศาลแล้ว นายเงินไม่ยอมรับเงินค่าตัวท่าสในศาล แต่จะไปอาบอกราษฎรเพื่อหวัง คงโงกท่าสเอาเงินค่าตัวให้มากขึ้น กฎหมายให้ลงโทษนายเงินโดยให้หักเงินที่ท่าสจะต้องจ่ายให้ นายเงินลงไป 2 เท่าของจำนวนเงินที่นายเงินมักได้จะเอาจากท่าส²⁸⁹

วิธีที่จะหลุดพ้นเป็นไทอีกวิธีหนึ่งก็คือ กฎหมายได้ให้ท่านสิทธิออกสอดค่าตัวในกรณีต่าง ๆ ได้หลายกรณี เมื่อได้ลดค่าตัวลงแล้ว ท่าสบ่อน้ำเงินมาได้ตัวเป็นอิสระได้ง่ายขึ้น โอกาสที่ท่าส จะได้ลดค่าตัวมีดังต่อไปนี้เช่น ท่าสขายฝาก ที่ถูกนายเงินเอาไปรับโทษแทนตัว ท่าสได้รับความ

กรรมการการถูกใจเข้ามา ตากแฉด ตากฝน ให้กาสนั้นได้ลดค่าตัวลงครึ่งหนึ่ง²⁹⁰ กาสที่ถูกเกณฑ์ไปรับแทนนาย แต่เมื่อลงมือรับ กลับมาแล้วจะได้ลดค่าตัวลงสองในสาม²⁹¹ กาสหัญญาที่ถูกนายบุญชูจะได้ลดค่าตัวลงครึ่งหนึ่ง ถ้าเพียงแต่ถูกกล่าวหาไม่ได้ลดค่าตัวลงหนึ่งในสี่²⁹² ถ้านายเงินบังคับให้กาสายฝากรีบเป็นกฎหมายมีสามี กาสนั้นจะได้ลดค่าตัวลงครึ่งหนึ่ง²⁹³ ถ้านายเงินได้กาสเป็นภรรยา ต่อมามีพ่อใจจะเลี้ยงดู กาสนั้นได้ลดค่าตัวลงครึ่งหนึ่ง แต่ถ้ากาสนั้นไม่สมัครใจจะอยู่กับนายเงินเอง จะไม่ได้ลดค่าตัว²⁹⁴ กาสายฝาก ถูกนายเงินเอาไปขายหลายครั้ง เพราะนายเงินเกิดขาดแคลนเงินทอง แต่เมื่อมีเงินแล้วก็ซื้อกลับคืนมา ทำดังนี้อยู่หลายครั้ง ภายหลังขายไปให้กับนายเงินคนใหม่อีก พอดีนายเงินคนเก่าตายไป ให้คิดค่าตัวกาสนั้นเพียงครึ่งหนึ่งของราคาเดิม เพื่อเป็นการตอบแทนแก่กาสผู้มีคุณ²⁹⁵ กาสเดินทางไปทำงานกับนายเงิน ถูกโจรบลันได้รับบาดเจ็บ ท่าสจะได้ลดค่าตัวลงสองในสาม²⁹⁶ หากนายเงินทำโทษหรือใช้งานกาสายฝากถึงพิการไป กาสนั้นจะได้ลดค่าตัวลงในสาม²⁹⁷

กาสมีโอกาสได้ถ่องศึกษาเป็นอิสระง่ายขึ้นก็เพราะกฎหมายกำหนดค่าตัวกาส กฎหมายไทยได้กำหนดค่าตัวกาสไว้ลดหลักกันไปตามอายุ ตั้งแต่เด็กอายุ 1 เดือนไปจนคนชราอายุ 100 ปี เมื่อยังเด็กอายุเพียง 1 - 2 - 3 เดือน จะมีค่าตัวน้อยที่สุดคือ 6 บาท เมื่อมีอายุมากขึ้นโดยลำดับจนถึงวัยหุ่นวัยสาวจะเป็นช่วงที่มีค่าตัวสูงสุด ผู้ชายอายุ 26 - 40 ปี เป็นระยะเวลาที่มีค่าตัวสูงสุดคือ 14 ต่ำสิ่งหรือ 56 บาท ผู้หญิงอายุ 21 - 30 ปีจะมีค่าตัวสูงสุดคือ 12 ต่ำสิ่ง จำนวนค่าตัวจะค่อยๆ ลดลงจนกระทั่งเมื่อมีอายุ 100 ปี มีค่าตัว 1 ต่ำสิ่ง หรือ 4 บาท²⁹⁸ ถ้าพ่อแม่หรือสามีอาบุตรหรือภรรยา นายเงินวัยใดก็จะมีค่าตัวตามที่กำหนด และกาสจะมีค่าตัวนั้นอยู่ต่อไป ถ้าเป็นกาสในเรือนเบี้ยเมื่อเด็กๆ ค่าตัวยังน้อย ญาติพี่น้องอาจมาช่วยได้ตัวได้ง่ายในตอนนั้น หรือมีเช่นนั้น ก็ถือว่าในยามชราได้ สูญของกาสหัญญาที่มีพ่อเป็นไก ได้ลดค่าตัวลงหนึ่งในสาม ถ้าเกิดในบ้านพ่อจะได้ลดค่าตัวลงไปอีกครึ่งหนึ่ง ถ้าแม่เป็นไก พ่อเป็นกาส ลูกนั้นก็เป็นสิทธิของแม่เลยที่เดียว²⁹⁹

ลักษณะที่จะเป็นอิสระของกาสประการสำคัญก็คือกฎหมายได้อ允นัดให้กาสได้เป็นไกในทันที อีกด้วย โอกาสที่กาสจะเป็นไกได้กันที่มีดังต่อไปนี้ ถ้านายอนุญาตให้กาสไปบวช ถือว่ากาสนั้นเป็นอิสระ แม้สึกออกมาแล้วก็เป็นอิสระต่อไป³⁰⁰ หากนายเงิน พ่อแม่พี่น้องนายเงินได้กาสเป็นภรรยา หัญญานั้นมีลูกก็ถือว่าหัญญานั้นเป็นไก และลูกออกมาเป็นสิทธิของพ่อ แม้ต่อมาหัญญาจะขอหย่า ก็ไม่ให้คิดค่าตัวหัญญานั้นอีกเลย³⁰¹ กาสที่ไปรับแทนนายเงิน ถ้าได้รับกลับมาเป็นไก³⁰² สามารถกลับไปในกองหัวแพแล้วถูกจับเป็นเชลยแต่หนีมาได้ กลับมาก็ได้เป็นไก³⁰³ กาสายฝากที่นายใช้ให้ไปรับโทษแทนนาย และถูกใบยศด้วยลวดหนัง กลับมาจะได้เป็นไกกันที³⁰⁴ กาสายฝากถูกนายเงินใช้งานได้รับอันตรายจนถึงพิการ ถ้าตายอด 2 ข้าง หรือแขนขาหัก 2 ข้าง จะได้เป็นไก³⁰⁵ ถ้านายเงินเป็นซึ้กับภรรยากาสของตน กาสนั้นเป็นไกได้ และนายเงินจะต้องเสียค่าปรับให้กาสพร้อมทั้งส่งภรรยาคืนกาสนั้นด้วย³⁰⁶ หากนายเงินกล่าวหาว่ากาสายฝากไปทำซึ้กับคนของนายเงิน เมื่อพิสูจน์แล้วไม่เป็นความจริง กาสนั้นได้เป็นไก³⁰⁷ ถ้ากาสได้หลักฐานว่านายเงินเป็นคนภู

ท่าสได์ฟ้องร้องนายเงิน ถ้าเป็นความจริง ท่าสจะได้เป็นไทย ถ้าไม่เป็นความจริง ท่าสจะมีโทษรุนแรงมากถึงตัดปาก³⁰⁸

นอกจากสิทธิอันสำคัญ คือ การได้เป็นอิสระดังกล่าวแล้วข้างต้น ท่าสยังมีสิทธิอื่น ๆ อีกดังนี้คือ ท่าสมิสิทธิฟ้องร้องนายเงินต่อศาลได้ แต่ท่าสจะต้องส่งค่าตัวให้นายเงินก่อน ถ้าเป็นคดีฟ้องกล่าวหาว่า นายมีความผิดอุจจาระ เช่น กบฏ ยังไม่ต้องส่งค่าตัวก็ให้ศาลพิจารณาความได้³⁰⁹ นายท่าสใช้ท่าสแม่ลูกอ่อนจนไม่มีเวลาดูแลลูกของตน ท่าสต้องฝากลูกไว้กับนายเงิน ถ้าลูกทางได้รับอันตรายถึงตาย นายเงินต้องใช้ค่าเสียหายให้แก่ท่าส ถ้าลูกทางสนั่นอายุเลย 7 ขวบไปแล้ว นายเงินไม่ต้องรับผิดชอบ³¹⁰ ท่าสอาจไปรับจ้างผู้อื่นไปทำงานหรือไปค้าขายต่างเมืองได้ถ้านายเงินอนุญาต³¹¹

ท่าสในสมัยอยุธยาและสมัยต่อมาจนถึงรัตนโกสินทร์ มีศักดินาได้ 5 ไร่

ความเป็นอยู่ของท่าสขึ้นอยู่กับฐานะความเป็นอยู่ของนายเงิน มีท่าสเป็นจำนวนไม่น้อยที่ได้อยู่กับนายเงินที่มีฐานะมั่งคั่ง และได้รับเลี้ยงดูอย่างดีจากนายเงิน ท่าสในสมัยอยุธยาที่คงมีสภาพความเป็นอยู่ไม่แตกต่างไปจากสมัยรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัตนโกสินทร์มีชาวต่างประเทศที่ได้เข้ามาอยู่หรือมาทำการค้าในกรุงเทพฯ ได้จารณ์เกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ของท่าสไทย ไร้ศักดิ์สิทธิ์ เซ่น บาดหลวงปala-leo กัวส์ (Pallegoix) ซึ่งเป็นบาดหลวงนิกายโรมันคาಥอลิก ที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงรัชกาลที่ 4 ได้กล่าวว่า ท่าสของไทยได้รับการปฏิบัติภักดีกว่าพวากชนใช้ในประเทศไทยฝรั่งเศสเสียอีก³¹² สำหรับเซอร์จอร์ทน์ เบอริง (Sir John Bowring) ทูตอังกฤษที่เข้ามาทำสัญญาติดต่อกับรัฐบาลไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้กล่าวถึงท่าสไทยว่า มีฐานะดีกว่าคนใช้ในประเทศไทยอันมีฐานะดีกว่าไพรีเสียอีก จะเห็นได้ว่า ต่อมานในสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพระมหาภัตตริยทรงพยากรณ์ดำเนินการเลิกท่าส มีท่าสจำนวนไม่น้อยที่ไม่ต้องการเป็นอิสระ³¹³ เพราะการที่อยู่กับนายเงิน ท่าสพากันนั้นไม่ต้องเดือดร้อนในเรื่องการเลี้ยงชีพแต่อย่างใด เนื่องจากสภาพความเป็นอยู่ของท่าสไทยไม่เหมือนท่าสทางตะวันตกนี้เอง คำว่าท่าสของไทยไม่สมควรที่แปลออกเป็นภาษาอังกฤษว่า Slave เพราะลักษณะท่าสของไทยแตกต่างไปจาก Slave ทางตะวันตก หันนี้ เพราะคำว่าท่าสของไทยรวมเอาท่าสหลายชนิดไว้ด้วยกัน และบางชนิดก็ไม่อยู่ในสภาพของท่าสแท้จริงเลย เช่น ท่าสໄสไม่ได้ใช่ชื่อไม่ต้องมาทำงานให้นายเงิน ท่าสໄสไม่ได้ใช่มีสภาพเหมือนเป็นลูกหนี้ธรรมดาน่าเท่านั้น ท่าสหลายประเภทของไทยมีสิทธิเป็นอิสระได้ ดังที่กล่าวมาแล้ว ในสังคมไทยไม่มีตลาดค้าท่าส หรือมีลักษณะค้าท่าสอย่างค้าสินค้าเพื่อหากำไร นัยงานส่วนใหญ่เชือกสามารถเพื่อช่วยเหลือด้านการเงินแก่ผู้ขายท่าสหรือขายตัวเอง คำว่าชื่อท่าสในสังคมไทย จึงใช้คำว่าช่วยท่าสด้วย³¹⁵

ระบบศักดินา

กฎหมายไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงรัตนโกสินทร์ จะมีการอ้างถึงศักดินาของ

บุคคลต่าง ๆ นับแต่พวกรเข้ามายเช่น พระมหาอุปราช เรือยมานจึงพากยุนนางในยศต่าง ๆ ประชาชนทั่วไป ตลอดจนพวกราษฎร์จาก พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ที่มีศักดินาประจำตนในพระไอยการ ตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารทั่วเมือง มีการแข่งขันศักดินาของบุคคลทั้งหลายไว้ให้เห็นແนื้อชัด นอกจากนี้ยังมีภูมายิ่งในพระไอยการอื่น ๆ ที่กล่าวถึงการกำหนดโภช กันตามศักดินาอีกมากมาย ศักดินาเหล่านี้ จะปรากฏอยู่ท้ายศรีวันนามหรือตำแหน่งของบุคคล หรือกลุ่มบุคคล เป็นตัวเลขและมีหน่วยเป็นไร่เมืองหน่วยที่ดินดังตัวอย่างดังต่อไปนี้³¹⁶

พระมหาอุปราช ดำรงศักดินา	100,000 ไร่
เจ้าฟ้าที่เป็นพระอนุชาธิราช ยังมีได้ทรงกรม มีศักดินา	20,000 ไร่
เจ้าฟ้าที่เป็นพระอนุชาธิราช ทรงกรมแล้ว มีศักดินา	50,000 ไร่
เจ้าฟ้าที่เป็นพระเจ้าลูกเชื้อยังมีได้ทรงกรม มีศักดินา	15,000 ไร่
เจ้าฟ้าที่เป็นพระเจ้าลูกเชื้อทรงกรมแล้ว มีศักดินา	40,000 ไร่
พระองค์เจ้าที่เป็นพระอนุชา มีศักดินา	7,000 ไร่
พระองค์เจ้าที่เป็น พระเจ้าลูกเชื้อ } มีได้ทรงกรม มีศักดินา	6,000 ไร่
สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ } พระองค์เจ้าที่เป็น พระเจ้าลูกเชื้อ } ทรงกรมแล้ว มีศักดินา	15,000 ไร่
พระองค์เจ้าที่เป็นพระเจ้าหลานเชื้อ ยังมีได้ทรงกรม มีศักดินา	4,000 ไร่
พระองค์เจ้าที่เป็นพระเจ้าหลานเชื้อ ทรงกรมแล้ว มีศักดินา	11,000 ไร่
หมื่นเจ้า มีศักดินา	1,500 ไร่
พวกเจ้าทั้งหลายสันนิษฐานว่า เป็นเจ้าราชนิกูลตามที่ปรากฏในกฎหมายต่าง ๆ ซึ่งสันนิษฐานว่า เป็นพวกลูกหลานหมื่นเจ้าที่มีความดีความชอบทางราชการ ³¹⁷ เช่น	
เจ้าพิเทหาราชา เจ้าอนรุทธเทวา เจ้ามหานาราช อีกศักดินา	1,000 ไร่
บรรดานางสนมกำนัลในพระราชนิกูลต่างก็มีศักดินาประจำตัวทุกคน เช่น	
ท้าววรจันพระพี่เลี้ยง ศักดินา	1,000 ไร่
พระสนมเอกทั้ง 4 คือ ท้าวอินสุเรนทร์ } ท้าวศรีสุจัน } ท้าวอินทรเทวี } ท้าวศรีจุลาลักษณ์ }	ศักดินา 1,000 ไร่
พระสนมอื่น ๆ มีศักดินา	800 ไร่ เป็นต้น
บรรดาขุนนางที่มีศักดินาลดหลั่นไป	
ขุนนางในตำแหน่งเอกอัครมเหสenaบดี } และ เสนาบดี }	มีศักดินา 10,000 ไร่
ขุนนางในตำแหน่งอื่น ๆ ของกรมกอง เช่น เจ้ากรม จางวงปลัด สมบูรณ์ฯ และ	

ตำแหน่งรอง ๆ ลงมา จะมีศักดินาลดหลั่นกันลงไป ตั้งแต่ 10,000 ไร่ ลงไปจนถึง 400 ไร่ พวากบุญนางชั้นผู้น้อยหรือบุญหมื่น มีศักดินาลดหลั่นไปตั้งแต่ 400 ไร่ ลงไปจนถึง 50 ไร่ บุญนางในหัวเมือง เช่น เจ้าเมือง และกรรมการเมือง มีศักดินาลดหลั่นไปตั้งแต่ 10,000 ไร่ พวกราชชนหรือไพรในระดับต่าง ๆ มีศักดินาลดหลั่นกันไปดังนี้ เช่น

หัวสิน	นา	30	ไร่
ไพรหัวงาน	นา	25	ไร่
ไพรเมียร์	นา	20	ไร่
ไพรรำ	นา	15	ไร่
ไพรเลา	นา	10	ไร่
จาก			
วนพาก			
กาส			
ลูกกาส	นา	5	ไร่
สำหรับพระภิกษุ สามเณรและพราหมณ์ มีศักดินาทำหน้าที่ให้ตามความรู้ทางธรรม ดังนี้ ³¹⁸			
สามเณรรู้ธรรม	มีศักดินา	300	ไร่
สามเณรไม่รู้ธรรม	มีศักดินา	200	ไร่
ภิกษุรู้ธรรม	มีศักดินา	600	ไร่
ภิกษุไม่รู้ธรรม	มีศักดินา	400	ไร่
พระครูรู้ธรรม	มีศักดินา	2,400	ไร่
พระครูไม่รู้ธรรม	มีศักดินา	1,000	ไร่
พราหมณ์รู้ศิลปศาสตร์	มีศักดินา	400	ไร่
พราหมณ์มารชym (ไม่รู้ศิลปศาสตร์?)	มีศักดินา	200	ไร่
ตาปะขาวรู้ธรรม	มีศักดินา	200	ไร่
ตาปะขาวไม่รู้ธรรม	มีศักดินา	100	ไร่

ความหมายของคำว่าศักดินา ศักดินาที่เป็นตัวเลขและมีหน่วยเป็นไร่ ตั้งตัวอย่างข้างต้นนี้ หมายถึง อะไร? นักวิชาการทั้งหลายส่วนใหญ่มีความคิดเห็นเกี่ยวกับคำแปลของคำว่าศักดินาคล้ายคลึงกัน ซึ่งสรุปได้ว่า ศักดินานั้นแปลตามตัวอักษรได้ว่า กรรมสิทธิ์ในการถือหรือเป็นเจ้าของที่นา หรือ กีดิน มาจากคำว่า ศักดิ + นา จะนั้น กรรมสิทธิ์ใน 1,000 ไร่ ก็มีความหมายตามตัวอักษรว่า เป็น ผู้ที่มีสิทธิที่จะถือครองที่นาหรือกีดินได้ 1,000 ไร่³¹⁹ และนักวิชาการบางคน ได้ให้ความหมาย ของศักดินาว่า นาแห่งศักดิ หมายถึง การจัดศักดิ์ของบุคคลเป็นหน่วยอย่างที่นา คือ เป็นไร่ มิได้ หมายถึงการครอบครองที่ดินจริง ๆ ทั้งนี้ เพราะคนไทยส่วนใหญ่เป็นเกษตรกร จึงคุ้นเคยกับ มาตราวัดเป็นไร่ หากมีการรัฐศักดิ์ของคนเป็นไร่ ก็จะทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นก็เป็นได³²⁰

การกำหนดศักดินา

การกำหนดให้บุคคลในฐานะต่าง ๆ ทางสังคมมีศักดินาประจำตน จะกระทำกันตั้งแต่古以來ไม่มีหลักฐานแน่นัก แต่มาเมื่อหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลภานถ เสื่อทรงตราพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน และทหารหัวเมือง ใน พ.ศ. 1998 การกำหนดให้บุคคลมีศักดินาภัยคนละเท่าใดนั้นกำหนดจากยศ ตำแหน่ง และความรับผิดชอบในหน้าที่ราชการ ผู้ใดมีศักดินา สูง มีตำแหน่งสำคัญ และงานในความรับผิดชอบมีความสำคัญมาก ผู้นั้นก็จะมีศักดินาสูง ศักดินาจะลดลงตามยศและตำแหน่งจนถึงสามัญชน มีศักดินาตั้งแต่ 10 - 25 ไร่ และพวงพาสมีศักดินา 5 ไร่ ซึ่งเป็นศักดินาขั้นต่ำสุด ผู้มีศักดินาสูงสุดคือ พระมหาอุปราช ซึ่งทรงมีศักดินา 100,000 ไร่ ด้วยเหตุนี้ เมื่อเห็นศักดินาของผู้ใดก็สามารถจะวัดความสูงของยศ ตำแหน่ง และความสำคัญของหน้าที่การทำงานหรือเรียกว่า ว่า ความสูงศักดิ์ของบุคคลนั้นได้

การใช้ศักดินาในการปกครองหรือระบบศักดินา

การที่พระมหาภัตตริยทรงกำหนดศักดินาให้แก่ประชาชนทุกคนในอาณาจักรของพระองค์นั้น มีจุดประสงค์อย่างไร ทรงกระทำเพื่อให้เกิดประโยชน์หรือเกิดผลทางการเมือง การปกครอง หรือทางเศรษฐกิจอย่างไร คำตอบของคำถามดังกล่าวข้างต้นยังไม่อาจจะยุติลงได้ในปัจจุบัน เพราะหลักฐานต่าง ๆ เท่าที่มีอยู่ขณะนี้ ยังมิอาจปั่งชัดลงไปแน่นอนถึงวิธีการใช้ศักดินาของไทย ด้วยเหตุนี้จึงมีนักวิชาการได้ใช้หลักฐานเท่าที่มีอยู่พยายามตีความหมายของระบบศักดินาไปต่าง ๆ กัน กล่าวได้ว่าสามารถสรุปแนวความคิดเกี่ยวกับแนวทาง หรือวิธีการใช้ศักดินาออกได้เป็น 2 แนวใหญ่ ๆ ดังนี้

แนวที่หนึ่ง นักวิชาการในแนวนี้มีความเห็นว่า ระบบศักดินามีความมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การจัดระเบียบการปกครองมากกว่าที่จะให้มีการแบ่งที่ดินกันโดยเคร่งครัดตามที่กำหนดในกฎหมาย³²¹ กกล่าวคือ พระมหาภัตตริยทรงมุ่งใช้ศักดินาสำหรับเป็นเครื่องมือวัดความสูงศักดิ์ อำนาจหน้าที่ และความรับผิดชอบของบุคคลต่าง ๆ เพื่อจัดระเบียบของสังคม เช่น wangหลักปฏิบัติระหว่างบุคคล เช่น ระหว่างผู้มีศักดินาสูงหรือผู้ใหญ่ กับผู้มีศักดินาต่ำหรือผู้น้อย wangหลักในการเข้าเฝ้าพระมหาภัตตริย wangหลักการเกี่ยวกับการดำเนินคดีและลงโทษ อย่างที่เรียกว่า ปรับใหม่ตามศักดิ์ ว่า โภชนนิดนี้ ผู้มีศักดินาต่าง ๆ กันนั้น ควรได้รับโภคทัณฑ์สถานได้จึงเหมาะสม การ wangหลักเกณฑ์เหล่านี้ก็เพื่อประสิทธิภาพในการปกครอง ส่วนเรื่องการจัดแบ่งที่ดินให้แก่บุคคลทั้งหลายนั้น มิได้มีการยึดถือระบบศักดินาอย่างเคร่งครัดแต่อย่างใด เช่น พระมหาอุปราชซึ่งทรงมีศักดินา 100,000 ไร่ ก็มิใช่ว่าจะต้องมีที่ดินเป็นของพระองค์เท่านั้นจริง ๆ หรือขุนนางที่มีที่ดิน 10,000 ไร่ ก็มิใช่ว่าจะต้องมีที่ดินเป็นของพระองค์เท่านั้นจริง ๆ อาจมีน้อยกว่านั้น หรือไม่มีเลยก็ได้ พระมหาภัตตริยทรงพระราชนิเวศน์ที่ดินให้เจ้านายและขุนนางตลอดจนประชาชนได้ตามที่ทรงประสงค์³²² แต่เมื่อใช้ว่าจะต้องให้ที่ดิน กันตามศักดินา

นักวิชาการในกลุ่มนี้ ยังมีความคิดเห็นปลีกย่อยที่แตกต่างกันออกไปอยู่บ้าง เช่น บางคน

มีความเห็นว่า ระบบศักดินามิได้เกี่ยวข้องกับการจัดแบ่งที่ดินให้กับบุคคลตามที่กำหนดไว้โดย แต่อย่างใด ที่กำหนดหน่วยเป็นไร่เมื่อที่ดินก็จะเป็นหน่วยที่ประชาชนจะเข้าใจได้ง่ายที่สุด ศักดินาจึงเป็นเครื่องกำหนดถึงความสูงศักดิ์และอำนาจหน้าที่ หลักปฏิบัติผลลัพธ์เกียรติยศ ของบุคคลแต่เพียงสถานเดียว³²³ ส่วนบางคนมีความเห็นว่า ในขั้นตอนการจัดแบ่งศักดินานี้ มี ส่วนเกี่ยวพันกับที่ดิน คือ มีการจัดแบ่งที่ดินให้ตามที่กำหนด โครงสร้างก็ได้ที่ดินมาก จึงได้มีการ กำหนดศักดินาเป็นไร่ แต่ในภายหลัง การกำหนดศักดินานี้มิได้มุ่งอยู่ที่กำหนดที่ดินแล้ว แต่ใช้ เป็นหลักในการปกครองในประการต่าง ๆ ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น³²⁴ ศักดินาจึงมีความหมายตรงกับคำ ในภาษาอังกฤษว่า Dignity Mark

มีหลักฐานอยู่หลายประการที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ที่สามารถ ยกมาสนับสนุนแนวความคิดของนักวิชาการในกลุ่มที่หนึ่งนี้ได้ว่า ระบบศักดินานี้ใช้ในการกำหนด ฐานะบุคคลในทางสังคม และกำหนดระเบียบในการปกครองต้านต่าง ๆ ดังนี้

ศักดินาเป็นเครื่องมือวัดความสูงศักดิ์ของบุคคลหรือ Dignity Mark มีหลักฐานปรากฏว่า สังคมไทยมีสำนึกถึงส่วนของบุคคลแต่ละคนในสังคมอยู่อย่างมาก ถึงได้มีกฎหมายตราหลัก ความประพฤติไว้ให้เดียวว่า บุคคลในฐานะนั้นจะทำตัวได้แค่ไหน เช่น จะแต่งกาย แต่งบ้านเรือน ที่อยู่อาศัย หรือจะปฏิบัติตนและใช้คำพูดกับบุคคลอื่น ๆ ได้อย่างไร ใครทำเกินขอบเขตที่กำหนด ถือเป็นความผิด มีโทษในฐาน “ไฟสูงให้เกินศักดิ์” ในพระไอยการอาญาหลวง มีข้อความตอนหนึ่ง กล่าวว่า “ก้าวมิให้เจ้ายายและบุนนาคกระทำการช่มเหงราชภรด้วยประการต่าง ๆ หรือใช้อำนาจ ป้องกันคนผิด คิดเปลี่ยนแปลงพระราชโองการ - ด้วยทักษะให้เป็นประโยชน์ของตน ถือว่า การกระทำชนิดนี้เป็นการ “มักใจใหญ่ไฟสูงให้เกินศักดิ์” มักใจกระทำการให้ลันเหลือบันดาศักดิ์ อันทำให้แก่ตน” มีโทษตั้งแต่พันคริบเรือน ถึง ภาคทัณฑ์ไว³²⁵ ผู้ใดเกิดความ “ไฟสูงให้เกินศักดิ์” หรือกระทำการดังนี้ โดยวิธีเอาคำมิสมควรจะใช้พูด เช่น การจะกราบทูลพระ มหาภัตตริย์หรือเจ้านายขันต่าง ๆ หรือ เอกอ่องที่มีควรประดับกายมาใช้ประดับ จะมีโทษตั้งแต่ พันคริบเรือน ถึง ภาคทัณฑ์ เช่นกัน³²⁶ ความผิดนี้ จะมากน้อยเท่าใดน้อยอยู่กับศักดินาของผู้นั้น นอกจากนี้ ยังมีกฎหมายกำหนดไว้ว่า ผู้มีศักดินาต่ำหรือผู้น้อย จะต่ำผู้มีศักดินาสูงหรือผู้มีบันดาศักดิ์ ทั้งหลายไม่ได้ ไม่ว่าจะมีสาเหตุมาจากการใด ถ้าผู้น้อยต่ำผู้ใหญ่จะมีโทษหนักตั้งแต่ แห้วปาก ลงโทษถึงสิบวีดจนถึงปรับใหม่โดยศักดินาศักดิ์ของคนคนนั้น³²⁷

ศักดินาเป็นเครื่องกำหนดไทยของบุคคลที่มีความผิด บุคคลในศักดินาต่าง ๆ กัน แม้ ทำความผิดอย่างเดียวกัน ก็จะถูกลงโทษไม่เท่ากันได้ เช่น ความผิดฐานละเมิดบุคคลอื่น ได้แก่ ดำเนินการร้ายร่างกายให้ฟกช้ำสาหัส เก็บเงิน ความผิดฐานละเมิดบุคคลอื่น ได้แก่ ดำเนินการร้ายร่างกายให้ฟกช้ำสาหัส การเป็นชู้ การเป็นภรรยา ลวนลาม จะพิจารณาโทษตามศักดินา ถ้าศักดินาสูง ก็จะถูกปรับมาก ศักดินาต่ำ ก็จะถูกปรับน้อยลง³²⁸ เพราะถือว่า ผู้มีศักดินาสูงคือ ผู้ที่อยู่ในยศ ตำแหน่งหน้าที่สำคัญ เป็นผู้ใหญ่ จึงสมควรต้องรักษาไว้ ไม่ควรมากกว่าผู้น้อย หากทำความผิดจึงต้องได้รับโทษหนักกว่าผู้น้อย สำหรับผู้มีศักดินาต่ำกว่า 150 ไร่ลงมา ถ้ามี ความผิดฐานละเมิดบุคคลอื่นให้ปรับเป็นเบี้ยคือ 500,000 บาท ไม่ให้ปรับตามศักดินา เพราะจะมี

ไทยน้อยไป ทำให้ไม่ถูกจ้าง³²⁹ สำหรับความผิดบางประการ ถ้าเป็นผู้มีศักดินาตั้งแต่ 400 ໄร์ ขึ้นไป ให้ลงโทษเสี่ยนตามศักดินา มิให้ปรับ เพราะเห็นว่าบุคคลเหล่านี้มีทรัพย์สินเงินเทองมาก ถ้าให้เงินค่าปรับก็ไม่เข็ญหลาน³³⁰ พากชุนนางเจ้านายที่มีอำนาจถ้าข่มเหงประชาชนจะมีโทษหนักเปรากตามศักดินา โดยแบ่งออกเป็นพวกที่ศักดินาตั้งแต่ 400 ໄร์ ขึ้นไปพอกหนึ่ง และพวกที่มีศักดินาต่ำกว่า 400 ໄร์ ลงมาอีกพวกหนึ่ง³³¹ ในกรณีที่มีข้อพิพาท เช่น ค่า ตี ระหว่างผู้มีศักดินา ต่ำและสูงไม่เท่ากัน เช่น ชุนนางศักดินาตั้งแต่ 400 ໄร์ ขึ้นไป มีข้อวิวาทกับประชาชน ถ้าประชาชน เป็นฝ่ายผิด ชุนนางเป็นฝ่ายเสียหายให้ประชาชนเสียค่าปรับตามศักดินาชุนนาง ถ้าชุนนางเป็นฝ่าย ผิด ให้เสียค่าปรับแก่ประชาชนตามศักดินาของชุนนางอีกเช่นกัน จะนั้นชุนนางจะเสียค่าปรับให้ แก่ประชาชนเป็นจำนวนมาก³³² สำหรับโทษบางชนิด คือ โทษละเมิดพระเกียรติศักดินาของพระ- มหาภัตtriy เช่น พุดจาอิงมี หรือวิวาทกันในเขตใกล้ที่ประทับพระมหาภัตtriy พากที่ศักดินา น้อยกว่า 400 ໄร์ ลงมาจะถูกกลงโทษหนักกว่าผู้มีศักดินาตั้งแต่ 400 ໄร์ ขึ้นไป³³³ เพราะถือว่า ผู้มี ศักดินาเท่าใดควรรู้จักประมาณตน สำรวมตนตามฐานะของตน ด้วย

ศักดินาจะกำหนดมีกันอยู่เพียงได้ขึ้นอยู่กับยศ ตำแหน่ง หน้าที่ของบุคคล และบุคคล ที่อยู่ในยศสูงตำแหน่งสูง จะมีไพร์พลในสังกัดได้มากกว่าผู้มีศักดินาต่ำ ศักดินาจึงเป็นเครื่องดั่งไพร์พลในสังกัดได้อีกธนิย์ โดยกำหนดตั้งนี้คือ มนุษย์ที่มีศักดินา 400 ໄร์ จะมีไพร์ในสังกัดได้ 16 คน โดยคิดเอาจากไพร์ คนหนึ่งมีศักดินา 25 ໄร์ ถ้ามนุษย์มีศักดินา 400 ໄร์ ก็จะควบคุมไพร์ได้ 16 คน ถ้าเป็น斬นาดี มีศักดินา 10,000 ໄร์ ก็จะควบคุมไพร์ได้ 400 คน เป็นต้น³³⁴ นอกจากนี้ ศักดินาจะเป็นเครื่องกำหนด สิทธิพิเศษอีกบางอย่าง เช่น ผู้มีศักดินา 400 ໄร์ ขึ้นไป จึงจะแต่งงานได้ความได้ในศาล และเข้า ฝึกพระมหาภัตtriy ได้

แนวที่สอง นักวิชาการในแนวนี้มีความคิดเห็นว่า ระบบศักดินานั้นเป็นระบบกำหนดสิทธิในการ ปกครองที่ดินอย่างแท้จริง เป็นระบบที่พระมหาภัตtriy กำหนดให้พวกเจ้านายและชุนนางได้ ครอบครองที่ดินอันเป็นปัจจัยในการผลิตและเป็นแหล่งที่มาของความมั่งคั่งและอำนาจได้มากกว่า สามัญชนอย่างมาก many³³⁵ เจ้านายและชุนนางที่ได้ครอบครองที่ดินเป็นอันมากนี้ จะมีอำนาจ เห็นอพากประชาชนที่อยู่ในที่ดินของเจ้านาย และชุนนางนั้นด้วย คือ ประชาชนมีสภาพเหมือน เป็นผู้เช่า หรือ serf หรือ ทาสติดที่ดินของเจ้านายชุนมนุษย์ในระบบศักดินาของทางตะวันตก ไพร์ จะต้องมีหน้าที่จะต้องส่งผลผลิตและมาให้แรงงานแก่เจ้านายชุนมนุษย์ จะนั้นความคิดเห็นของนักวิชาการ ในแนวนี้ จะเห็นว่าระบบไพร์เป็นระบบที่เกี่ยวเนื่องอยู่ในระบบศักดินาหรือเป็นระบบเดียวกัน กว่าได้ เพราะมนุษย์ได้ที่ดินเป็นจำนวนเป็นหมื่นเป็นแสนໄร์ ไม่มีกำลังทำงานได้ จึงต้องเกณฑ์ เอาไพร์ที่อยู่ในที่ดินนั้นทำงานให้แก่มนุษย์ ระบบศักดินาของไทยจึงเป็นระบบที่ชนชั้นสูงคิดขึ้น เพื่อหาทางกอบขึ้นเครื่องพากสามัญชน นอกจากนี้ บางคนยังเห็นว่า การที่ไพร์มีศักดินา 15 - 20 ໄร์ และทาสมีศักดินา 5 ໄร์ นั้น ไม่ใช่ไพร์และทาสมีสิทธิ์ได้รับพระราชทานที่น่าจำนวนดังกล่าว แต่ เป็นเพียงสิทธิ์ที่จะซื้อที่นาจากเจ้านายชุนมนุษย์ได้ตามจำนวนที่กำหนดขึ้น³³⁶ ผู้มีความคิดเห็นใน

แนวนี้จึงเห็นว่า ระบบศักดินาเป็นระบบที่คิดขึ้นมาเพื่อปิดกั้นหนทางที่พระเจ้าที่ดินเป็นจำนวนมาก ๆ และเปิดโอกาสให้ที่ดินเป็นของเจ้านายและขุนนางอย่างเหลือเฟือนั่นเอง

แนวความคิดในด้านที่สองนี้ ยังขัดแย้งกับหลักฐานที่ปรากฏในกฎหมายสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์อยู่หลายประการ เช่น กฎหมายเกี่ยวกับที่ดินในสมัยอยุธยาให้ระบุไว้ชัดเจนว่า ประชาชนมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินสามารถยกเป็นมรดกตกทอดถึงลูกหลานและขายต่อไปได้ (เฉพาะที่ดินในเขตเมืองหลวง) และที่สำคัญก็คือ กรรมสิทธิ์นี้ได้มาจากการอุดสาหบุกเบิกที่ดินสร้างเป็นไร่นา โดยน้ำพักน้ำแรงของราชภูมนั่นเอง มิใช่ต้องซื้อมาจากขุนนางหรือเจ้านายแต่อย่างใด³³⁷ สำหรับที่ในหัวเมืองออกไป มีกฎหมายระบุชัดเจนกว่า เป็นที่ของพระมหากาชาติ แต่ทรงให้ราชภูมำเข้าไปเพาะปลูกทำมาหากินได้ มีสิทธิ์จะสืบทอดลงไปให้ลูกหลานได้ แต่ไม่มีสิทธิ์จะขายเท่านั้น³³⁸ กฎหมายมิได้อ้างว่าจะเป็นที่ของเจ้าขุนมูลนายแต่อย่างใดทั้งสิ้น สำหรับการจัดแบ่งที่ดินให้แก่เจ้านายข้าราชการสำนัก ขุนนาง ตลอดจนภิกษุสงฆ์ทั้งหลายดังที่กำหนดในกฎหมายว่าด้วยศักดินาแล้ว ที่ดินในเขตกรุงฯ พระนครและในเขตที่ห่างไกลออกมานั้น ก็คงจะไม่มีเหลือเป็นที่ของรังให้ราชภูมรเข้าไปหักรังทำเป็นไร่นาและถือกรรมสิทธิ์ได้เป็นแน่ เพราะเจ้านาย ขุนนางแต่ละคนมีศักดินามากมาย เช่น พระมหาอุปราช มีถึง 100,000 ไร่ เจ้านายชั้นรอง ๆ ลงมา มีกันเป็นหมื่น ๆ ไร่เป็นต้น แต่กฎหมายสมัยอยุธยาระบุไว้ว่า ราชภูมมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินในเขตพระนครได้และซื้อขายได้ หากราชภูมมีสิทธิ์เช่นนั้นจริง ราชภูมก็ไม่ได้อ้างอยู่ในที่ดินของเจ้านาย ขุนนางแต่อย่างใด ไม่ต้องอยู่ใต้อำนาจของเจ้านาย ขุนนาง ดังแนวความคิดของนักวิชาการในกลุ่มที่สองนี้ นอกจากจะมีหน้าที่เข้าเฝ้าตามกฎหมายเท่านั้น หากเป็นดังที่นักวิชาการในกลุ่มที่ 2 นี้ แสดงความคิดเห็นไว้คงไม่มีที่น้ำเหลือกรังว่างเปล่าทั้งในเมืองหลวงและในหัวเมืองให้ราชภูมออกไปจับจองเป็นแน่นอกจากนี้ ยังมีกฎหมายระบุไว้เนื้อหาอีกดอนหนึ่งว่า เนื้อที่เพาะปลูกที่เป็นของราชภูม แต่ราชภูมทิ้งร้างไปแล้ว ขุนนางชั้นเจ้าเมืองจะเข้าไปท่านายยังเอ้าไปมิได้ ต้องให้เป็นมรดกของลูกหลานของราชภูมนั่นต่อไป ดังข้อความต่อไปนี้

“มาตรฐานนี้ นาอยู่ในห้องที่แห่งราชภูม รังหาผู้รับแก่ส่วยหลวงต่อเจ้าเมืองมิได้ และเจ้าเมืองเจ้านันทำ แลมีผู้อุกมาว่าเป็นลูกหลานพ่อแม่ตายเจ้านองนา จะเจ้านันทำ แลพิจารณาเป็นสักใช้ ให้คงนาแก่เขา แลให้เจ้าเมืองเรียกเอ้าส่วยเข้าพระคลังท่านแล”³³⁹

กฎหมายดังกล่าวข้างต้น รับรองสิทธิ์ในที่ดินของราชภูมอย่างเต็มที่ แม้จะทิ้งร้างไป (แต่ยังไม่ถึงกำหนด 9 - 10 ปี เพราเจ้ารังไป 9 - 10 ปีไปแล้ว ให้จะเข้าไปจับจองเป็นสิทธิ์ของผู้จับจองคนใหม่) ผู้มีอำนาจดังเช่นเจ้าเมืองจะเข้าไปท่านายยังเอ้าไปมิได้ เจ้าเมืองทำได้เพียงเก็บค่านา หรือ ส่วยส่งเข้าคลังหลวงเท่านั้น

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ ในสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานยืนยันจากประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ว่า ที่ดินอันกว้างใหญ่ในเขตหนองบูรและนครไชยครี รวมเป็นที่นาทั้งสิ้น 16,200 ไร่ ที่ทรงให้มีการสำรวจเพื่อขุดคลองนั้น เป็นที่ว่างเปล่าไม่มีเจ้าของ จึงทรงประกาศแบ่งออกเป็น 50 ส่วน พระราชทานแก่พระโorusหงส์หลาย³⁴⁰ สำ

หากมีการจัดแบ่งสังคมเป็นที่ดินตามที่กำหนดไว้ในกฎหมายจริง ๆ เจ้านาย ขุนนางในสมัยรัตนโกสินทร์มีเป็นจำนวนมาก ที่รับ ฯ พระนครและบริเวณใกล้เคียงที่ต้องกำหนดให้เป็นของเจ้านาย และขุนนางคงไม่พอสำหรับจัดแบ่งนี้และคงจะไม่เหลือที่เป็นที่ว่างเปล่ามากมายขนาดที่ว่าเป็นแนววิเคราะห์ลักษณะชนชั้นในสังคมไทยสมัยอยุธยา

จากรายละเอียดต่าง ๆ ดังที่กล่าวข้างต้นที่ว่าด้วยลักษณะของชนชั้นต่าง ๆ จะเห็นได้ว่า ในสังคมไทย มีแบ่งกลุ่มบุคคลออกตามยศศักดิ์และหน้าที่การงานความรับผิดชอบ กลุ่มบุคคลเหล่านี้มีลักษณะความเป็นอยู่มีสิทธิ ตลอดจนลักษณะภาระทางแตกต่างกันออกไป ซึ่งสามารถจัดออกเป็นชนชั้นต่าง ๆ ได้ 4 พากเดียวกันคือ พากเจ้านาย ขุนนาง ไพร และท้าส แต่ชนชั้นในสังคมไทยมีลักษณะเฉพาะตัวอยู่หลายประการ ดังนี้

1. ชนชั้นของสังคมไทยไม่มีความถาวร แต่เมื่อการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไป³⁴¹ กล่าวคือ ผู้ที่อยู่ในชนชั้นหนึ่ง มิได้อยู่ในชนชั้นนั้นได้ตั้งแต่เกิดจนตายอย่างถาวร หรือลูกหลานของชนชั้นนั้น ก็ไม่สามารถอยู่ในชนชั้นดังกล่าวได้ถาวรสั่นกัน ดังจะเห็นได้จาก ชนชั้นเจ้านาย นอกจากจะถูกสูญเสียความสูงศักดิ์ลงทุกชั่วอายุคนแล้ว ชนชั้นเจ้านายจะมีความยืนยาวอยู่เพียง 3 ชั่วอายุคนนับจากพระมหากษัตริย์ลงมา ลูกหลานของเจ้านายในชั้นที่ 4 ก็มิได้ถือว่าเป็นเจ้านายอีกต่อไปแล้ว สำหรับชนชั้นขุนนางนั้นก็เช่นกัน ขุนนางอาจถูกปลดออกจากตำแหน่งได้ทุกเมื่อถ้ามีความผิด และเมื่อถูกปลดแล้วก็เป็นสามัญชนธรรมดานิءอง ตำแหน่งขุนนางเป็นตำแหน่งเฉพาะตน ลูกหลานของขุนนางถ้าไม่ได้รับราชการก็จะเป็นสามัญชนต่อไป พากสามัญชนก็เช่นกัน ถ้ามีความตีความชอบอาจได้เลื่อนขึ้นเป็นขุนนางได้ หรือถ้าทำมาหากินพลาดพลังไปอย่างไร ก็อาจต้องตกเป็นท้าสของผู้อื่น แต่เมื่อเป็นท้าสแล้ว โอกาสที่จะได้กลับมาเป็นไก่มีอีก ท้าสของไทยมิใช่ว่าจะต้องเป็นกาฬไปตลอดชีวิต แต่มีโอกาสได้ลดค่าตัวและได้รับอิสรภาพอยู่หลายประการดังกล่าวแล้ว ชนชั้นของไทยจึงมีการเปลี่ยนแปลงได้ตั้งกล่าว มิได้มีความถาวรตัวตัว ดังเช่นระบบวรรณะของอินเดีย แต่อย่างไร ในระบบวรรณะ (Caste system) ของอินเดีย แต่ละวรรณะจะอยู่ในวรรณะนั้น ๆ ตั้งแต่เกิดจนตาย ลูกหลานว่าเครือก็จะอยู่ในวรรณะเดียวกับพ่อแม่ตลอดไปด้วย เนื่องจากความไม่ถาวรของชนชั้นของสังคมไทยนี้เอง จึงทำให้นักวิชาการบางท่าน กล่าวว่า ลักษณะเช่นนี้ สามารถกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า สังคมไทยไม่มีชนชั้น³⁴² ความไม่ถาวรของชนชั้นในสังคมไทยนี้ ส่วนหนึ่งอาจมาจากอิทธิพลของหลักความคิดตามศาสนาพุทธ ที่ต่อต้านระบบวรรณะของพากพระมหาณ และอีกส่วนหนึ่งมาจากการนโยบายของพระมหากษัตริย์ไทยในอันที่จะริบตอนกำลังอำนาจของพากเจ้านายและขุนนางดังกล่าวแล้ว³⁴³ ลากูเบอร์ ราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาเมืองไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ได้กล่าววิจารณ์ลักษณะชนชั้นของไทยไว้ว่า “ถ้าจะพูดไปแล้ว หาได้มีการแบ่งชนชั้นในหมู่เสรีชนในหมู่ชาวสยามไม่ ที่เรียกว่าชนชั้นผู้ดี ก็เพียงชั่วแต่มีตำแหน่งหน้าที่ราชการอยู่ในปัจจุบัน...และถ้าต้องสูญเสียตำแหน่งหน้าที่ราชการลงเมื่อไรแล้ว ก็ไม่มีอะไรเหลืออยู่เลยที่จะแสดงว่าตนผิดแยกไปจากสามัญชนอื่น ๆ จะเห็นได้ว่า หลานของขุนนางผู้ใหญ่ที่เพิ่งถึงแก่อนิจกรรม

แสงไม่ทันไร และกลางที่บุตรของท่านเองเสียด้วยซ้ำท้องไปแล้วเรือยุติมีไปก็มี”³⁴⁴

2. ชนชั้นต่างๆ ในสังคมไทย มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดคือกันและค้องเพื่อพาอาศัย ในลักษณะ ลูกพี่-บริวาร (patron-client relationship) ดังได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อที่ว่าด้วยลักษณะความสัมพันธ์ ของเพื่อต่อมูลนายน่า ต้องอาศัยความช่วยเหลือของกันและกัน และมีความสัมพันธ์ในระบบลูกพี่-บริวารต่อกันนั้น ลักษณะเช่นนี้ก็มีอยู่ในระหว่างนายเงินกับท้าส หรือถ้าจะย้อนกลับไปในระดับสูง ระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้านายและขุนนาง ก็กล่าวได้ว่า พระมหากษัตริย์ คือ องค์ patron สูงสุด และมีเจ้านายและขุนนางเป็นบริวาร³⁴⁵ พระมหากษัตริย์ทรงอาศัยความช่วยเหลือจาก เจ้านายและขุนนางในการปกครองบ้านเมือง และขณะเดียวกันก็ทรงให้ความช่วยเหลือและผล ประโยชน์แก่เจ้านายและขุนนางเป็นการตอบแทน พวกรุ่นนางและเจ้านายก็หวังอาศัยผลประโยชน์ และความคุ้มครองจากพระมหากษัตริย์ และจะทำงานด้วยความชื่อสัตย์จริงรักภักดีเป็นการตอบแทน ในหมู่เจ้านายและขุนนางก็มีพวกเจ้านายชั้นสูงและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ตั้งตนเป็น patron ให้กับเจ้านาย และขุนนางชั้นรอง ๆ ลงมาอีกเป็นอันมาก เช่น เสนนาบดีเป็น patron ของบรรดาข้าราชการใน กรมกอง จะนั้น ในกรมกองนั้นก็มีลักษณะความสัมพันธ์ในระบบลูกพี่-บริวารด้วย ลักษณะ ความสัมพันธ์เช่นนี้จึงแฝงปักถมไปทั่วระดับสังคมเป็นชั้น ๆ กันลงไป บุคคลต่าง ๆ ในสังคม จึงต้องช่วยเหลือและทำประโยชน์ให้แก่กัน “ไม่สามารถจะแยกกันอยู่คู่ๆ ในระบบวรรณะของอินเดียได้

3. ชนชั้นในสังคมไทยมีฐานะความสูงศักดิ์และความเป็นอยู่ค่อนข้างเกี่ยวกัน จนในหลาย ๆ กรณี ไม่สามารถแบ่งแยกได้แน่ชัด³⁴⁶ ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ว่าด้วยการปกครองของไทยสมัยอยุธยา และลักษณะความเป็นอยู่ของชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมว่า ในหมู่เจ้านายและขุนนางนั้น มีอำนาจ ความรับผิดชอบในการเมืองการปกครองที่ก้าวไกลกว่าคนอื่น ไม่อาจกล่าวได้เต็มที่เลยว่า เจ้านาย เป็นชนชั้นที่สูงศักดิ์กว่าขุนนาง มีความเป็นอยู่ดีกว่าขุนนาง เจ้านายมีอิทธิพลอย่างหนึ่ง คือ เป็น ผู้มีเชื้อสายของเทวดา และมีศิทธิสืบราชสมบัติ แต่ขุนนางมีอำนาจในการปกครองกรมกองสำคัญ และหัวเมืองต่าง ๆ ที่เป็นฐานกำลังอันสำคัญเช่นกัน ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนถึงสมัย รัชกาลที่ 5 ขุนนางมีบทบาทเลือกสรรพระมหากษัตริย์ด้วย อำนาจของหัวหน้าของทั้งสองฝ่ายถูกถ่วงไว้ซึ่ง กันและกันเอง เจ้านายต้องพึ่งพาและเกรงในอำนาจของขุนนางอย่างปฏิเสธไม่ได้ ส่วนขุนนาง ก็ไม่กล้าละเมิดเจ้านาย เพราะเจ้านายเป็นผู้สืบราชบัลลังค์ เจ้านายที่ได้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ แล้วจะมีอำนาจควบคุมโชคชะตาของขุนนางอย่างมาก ถ้าจะดูจากศักดินาแล้วจะเห็นว่า แม้เจ้านาย ส่วนหนึ่งจะเป็นผู้มีศักดินาสูงสุดในแผ่นดิน แต่เจ้านายบางส่วน เช่น ตั้งแต่ระดับพระองค์เจ้า ที่ยังไม่ได้ทรงกรมลงมา มีศักดินาต่ำกว่าขุนนางชั้นผู้ใหญ่ เช่น เสนนาบดี ยิ่งต่อมาในสมัยรัตนบุรี- รัตนโกสินทร์ มีการแต่งตั้งขุนนางให้ดำรงยศสูงสุดถึงสมเด็จเจ้าพระยาซึ่งมีศักดินาถึง 30,000 ไร่ ศักดินานี้จึงสูงกว่าศักดินาของเจ้าฟ้าที่มีได้ทรงกรมคือ 20,000 - 15,000 ไร่เสียอีก

จะนั้น จึงไม่อาจกล่าวว่า จ้านายทุกคนมีความสูงศักดิ์กว่าขุนนางได้ สำหรับพวกรุ่นนาง ชั้นผู้น้อย คือ พวกรุ่นหนึ่งที่มีศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ลงมา ก็ต้องถูกเกณฑ์แรงงานเข้าเดียวกับ สามัญชน ฐานะความเป็นอยู่ก็คงไม่แตกต่างไปจากสามัญชนที่มีฐานะดีทั้งหลาย พวกรุ่นนี้กับท้าส

กีเซ่นกัน มีกาสเป็นจำนวนมากมีสภาพความเป็นอยู่ดีกว่าไฟร์บงส่วน กาสໄດ້ໃຫ້ນີ້ມີໄດ້
ຖຸກໃຊ້ງານແລະສາມາດດຳຮັງຊື່ໄດ້ຢ່າງໄພ່ ເພີຍແຕ່ເປັນໄພ່ທີ່ມີໜີສິນເກົ່ານັ້ນອັງ ມີໄພ່ເປັນ
ອັນນາກທີ່ມີໄດ້ມີຄວາມຂັດສົນທາງກາຮັງເຈັບ ແຕ່ຍົມຕົວເປັນກາສ ເພົ່າຕ້ອງກາຮັງທີ່ແຮງງານ
ກາຮັງຜົນຜານໃນບາງສ່ວນຂອງໜີເຊີ້ນຈົນຍາກທີ່ຈະແປ່ງຖື່ງສູານະຄວາມເປັນອູ້ໆເຊັ່ນນີ້ອັງທີ່ເປັນສາເຫຼຸດທີ່
ທຳໄຫ້ນີ້ກົວກາຮັງບາງສ່ວນ ເහັນວ່າ ສັງຄົມໄທຢັນນັ້ນ ສ້າຈະວ່າເປັນສັງຄົມທີ່ໄມ້ມີໜີເຊີ້ນກີ້ໄດ້ເຊັ່ນກັນ³⁴⁷

4. ແມ່ລັກຊະນະຫັ້ນຂອງໄທຢັນໄມ້ກາວ ມີຄວາມສັນພັນນີ້ກັນໄກສໍາຮັດ ແລະໃໝ່ພາຍໃຕ້ ການນີ້
ແຍກອອກຍ່າງເຄື່ອນໄຈຈາກກັນໄມ້ໄດ້ກີ້ຕາມ ແຕ່ຄວາມສຳນິກໃນຄວາມສູງສັກດົນອັນບຸຄຄລໃນສຄານະຕ່າງ ຖ້າ
ກີ້ມີອູ້ໆ ພ້ອມກ່າວໄດ້ວ່າ ບຸຄຄລໃນສັງຄົມໄທມີຄວາມສຳນິກໃນໜີເຊີ້ນແພັງອູ້ໆເປັນອັນນາກທີ່ເທິວ ຮະບັນ
ສັກດິນາແລະຫລັກປົງປົງບົດຕ່າງ ຖ້າ ຂອງບຸຄຄລທີ່ໜ້າຍເປັນຫລັກສູານທີ່ຍື່ນຍັນໄດ້ຖື່ງຄວາມສຳນິກອັນນີ້ ໃນ
ຄວາມຮູ້ສຶກຂອງບຸຄຄລໃນສັງຄົມນີ້ ຜູ້ມີສັກດິນາຕ່າງກວ່າ 400 ເຮັດວຽກ ໄນມີຄ່ອຍໄດ້ຮັບກາຮັງຍ່ອງແລະ
ສ້າງວ່າເປັນໜີເຊີ້ນຕໍ່າ ໂດຍເຈັບຍ່າງຍິ່ງ ພວກໄພ່ແລະກາສ ແມ່ນທາກຄວາມສຳຄັນຂອງໄພ່ທີ່ມີ
ຕ່ອານາຈັກຈະເປັນທີ່ຕະຫຼາດໃນໜີເຊີ້ນປົກຄວອງ ແລະໄດ້ໃຫ້ສິທີກັບໄພ່ໄວ້ຫລາຍປະກາກ
ຕັ້ງກ່າວແລ້ວ ແຕ່ງໜີເຊີ້ນໃນກາຮັງສັງຄົມ ກີ້ໄມ້ໄດ້ຮັບກາຮັງຍ່ອງ ພວກເຈົ້າຍແລະຫຼຸນາງທີ່ມີ
ຄວາມເປັນອູ້ໆແຕກຕ່າງໄປຈາກໄພ່ ໄດ້ຮັບກາຮັງຍ່ອງມີຄວາມຮູ້ສຶກຂອງບຸຄຄລ ເປັນແນບຈົບນັກພວກຕົນ
ຈະໄດ້ຮັບກາຮັງຍ່ອງວ່າເປັນຜູ້ມີຄວາມຮູ້ສຶກຂອງບຸຄຄລ ສ່ວນພວກໄພ່ນີ້ ສ້າງວ່າໄມ້ໃຫ້ພວກຮູ້ສຶກ ລັກຊະນະຄວາມເປັນອູ້ໆ
ກາຮັງຍ່ອງໄປຈາກພວກຕົນ ສ້າງວ່າເປັນຜູ້ມີຄວາມຮູ້ສຶກຂອງບຸຄຄລ ສ່ວນພວກໄພ່ນີ້ ສ້າງວ່າໄມ້ໃຫ້ພວກຕົນ
ແນບນີ້ ຂຶ້ງທາງຝ່າຍຜູ້ທີ່ມີກະເວົ້າເຮັດວຽກກັນວ່າ ເປັນແນບໄພ່ ເຊັ່ນ ກົດຕ່າງການທີ່ໄດ້ຮັບກາຮັງ
ທຳກ່າວໜີນີ້ ມີຄວາມໝາຍເປັນໄປໃນກາຮັງຈຸແຄນອູ້ໆດ້ວຍວ່າເປັນກົດຕ່າງການຂອງຜູ້ທີ່ໄດ້ຮັບກາຮັງ
ໜັດເກລາ ດັ່ງປາກງານເອກສາຣໃນສມ້ຍັກສາລົງທຶນທີ່ 1 ຕອນທີ່ພະບາຫສມເຈົ້າພະພຸກຍອດຝ້າງ ກາງ
ວິຈາරົນລັກຊະນະທ່າການຂອງການເມືອງພັກຄູນທີ່ຖຸກເຮັດວຽກຕ້ວເນັ້ນສອບສວນເຮືອງພິພາກກັນທີ່ກຽມເທິງ
ການເມືອງໃນນີ້ນັ້ນເລືອກສະຈຸບັນຍາກຫຼຸນາງຫຼາຍເມືອງພັກຄູນ ທາງກຽມເທິງ ຍັງໄມ້ໄດ້ເລືອກສະ
ໄປໄໝ ກາງວິຈາරົນວ່າ ການເມືອງເລື່ອນີ້ມີ “ຄຸນາຫຼຸງປົກເປັນໄພ່ ມາສົມຄວນທີ່ຈະເປັນພະຫລວງ
ຫຼຸນໝີນົມການໄມ້....”³⁴⁸ ດ້ວຍເຫຼຸດນີ້ ໃນເວລາຕ່ອມາ ສມ້ຍັກສາລົງທຶນໂກສິນທົງກາຍຫລັງທີ່ໄດ້ຍົກເລີກ
ຮະບັນໄພ່ໄປແສ້ວໃນສມ້ຍັກສາລົງທຶນທີ່ 5 ຄ່າວ່າໄພ່ກໍຍື່ງມີຄວາມໝາຍເປັນໄປໃນກາຮັງ ເຊັ່ນ ມາຍດຶງຫຍານຫຼັບ
ເປັນອົງຕໍ່າ ໄກສະໜັກທີ່ຖຸກວ່າເປັນໄພ່ກໍຈະນັບເກີດຄວາມເດືອນນີ້ຮ້ອນໄຈເປັນອັນນາກ ສ່ວນພວກທາສນີ້ນ
ຍື່ງຖຸກອົງວ່າເປັນສູານະທີ່ຕໍ່າຕ້ອຍກວ່າໄພ່ ດັ່ງນີ້ປາກງານສູານະຄວາມຮູ້ສຶກຂອງບຸຄຄລ ຈາກສູານະຄວາມຮູ້ສຶກ
ຈະສູງກວ່າໄພ່ ແລະແພ່ວໜ້າຕ່ອມາໃນວຽກຄົດຮະຍະຫລັງ ຖ້າ ດ້ວຍ ໄກສະໜັກທີ່ຫຼັກສຶກແດ້ນ
ແລະຄົນທີ່ຕໍ່າຈະມີໄທຫຼຸກປັບ³⁴⁹

ລັກຊີການເຊື່ອຄື່ອແລະຄ່ານິຍມຂອງປະຊາບໃນສນັບອຸປະຍາ

ລັກຊີການເຊື່ອຄື່ອແລະຄ່ານິຍມຕ່າງ ຖ້າ ທີ່ເປັນລັກຊະນະເດີມຂອງສັງຄົມສູໂຂ້ທັຍແລະລານາ ດັ່ງ
ໄດ້ຫີບຍົກຕ້ວອ່າງມາແລ້ວໃນຕອນທີ່ 2 ບັກທີ່ 1 ນັ້ນ ຍັງຄົງສົບເນື່ອມາຈົນຖື່ງອຸປະຍາແລະກ່າວໄດ້ວ່າ
ຈົນສົບສັງຄົມໂກສິນທົງ ດັ່ງນີ້ມີຫລັກສູານເອກສາຣຕ່າງ ຖ້າ ຈະຂອຍກາເປັນຕ້ວອ່າງດັ່ງຕ້ອງໄປນີ້

1. ลักษณะความเชื่อถือ

ศาสนาประจាតิของอยุธยา คือ ศาสนาพุทธนิกายหินayan เหมือนกับทางล้านนาและสุโขทัย แต่จะเดียวกันยังมีความเชื่อในเรื่องวิญญาณและภูมิปีศาจต่าง ๆ อยู่กันด้วย ตอนหนึ่งในพระไอยการลักษณะพยานได้กล่าวอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายมาเป็นสักขีพยานด้วย สิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นนอกจากพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์และเทพเจ้าต่าง ๆ ทางศาสนาพราหมณ์แล้ว ก็ยังมี “ภูมิอรักษ์อากาศ เทพญาดา ผู้รักษาพระพุทธศาสนาและเทพญาด้านรักษาชีวิตของบ้านเรามา และพระมหาวารเทวตรนั่น....”³⁵⁰ นอกจากนี้ ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับเทวดารักษาด้านน้ำ คือ แม่พระโพสพ³⁵¹ และเกี่ยวกับวิญญาณอันชั่วร้ายที่เข้ามาสิงอยู่ในร่างคนทำให้เป็นภัยแก่กินคน และสัตว์จนถึงตาย³⁵² ใครมีหลักฐานยืนยันว่าเป็นภัยจะถูกจับทั้งโครต³⁵³ เป็นต้น

2. ค่านิยม

2.1 ประชาชนในสังคมอยุธยา มีความสำนึกรักษาทางสังคมของบุคคลทั้งหลายอย่างเดียวกับในสมัยสุโขทัยและล้านนา ความสำนึกรักด้วยมีหลักฐานปรากฏอยู่ในกฎหมายหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกฎหมายเกี่ยวกับศักดินาดังกล่าวแล้ว นอกจากนี้หลักปฏิบัติระหว่างผู้ใหญ่และผู้น้อยยังคงเป็นแบบฉบับเดิมในสมัยสุโขทัยและล้านนาด้วย คือ ผู้ใหญ่ต้องวางตัวให้เหมาะสม มีหน้าที่ค่อยดูแลควบคุมสั่งสอนและให้ผลประโยชน์และความช่วยเหลือแก่ผู้น้อย ส่วนผู้น้อยต้องเคารพเชือพังและให้ผลประโยชน์แก่ผู้ใหญ่ หลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้กล่าวไว้โดยละเอียดแล้วในหัวข้อที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมุนเฑียรกับไพรี หลักสำคัญที่ผู้น้อยต้องปฏิบัติต่อผู้ใหญ่ อีกอย่างหนึ่งโดยเฉพาะผู้ใหญ่ในครอบครัวและครูบาอาจารย์ ก็คือหลักความกตัญญูกตเวที กฎหมายในสมัยอยุธยาที่ได้เน้นถึงทางปฏิบัติในด้านนี้ไว้ เช่น ลูกหลานผู้ใดอกตัญญูต่อพ่อแม่ บุญฯ ตายาย โดยมาฟ้องร้องผู้มีพระคุณยังโรงศาล นอกจากทางศาลจะไม่รับพิจารณาแล้ว ยังให้โบยผู้ฟ้องด้วยหลวงหงษ์อย่างฉกรรจ์อีกด้วย เพราะมีโทษในฐานเนรคุณ³⁵⁴ ถ้าลูกหรือหลานผู้ใดมีเคารพเชือพังพ่อแม่ บุญฯ ตายาย มีความประพฤติเกเรจนพ่อแม่ บุญฯ ตายาย ต้องไล่ออกจากบ้าน ถ้าพ่อแม่ บุญฯ ตายายตายลง จะกลับมาເຂົມຮັກໄມ້ໄດ້³⁵⁵ ບຸຕະຫລານທີ່ລະທິ່ງພ່ອແມ່ໄປອູ້ຕ່າງເມືອງກົຈະລັບມາເຂົມຮັກພ່ອແມ່ມີອຕາຍແລ້ວໄມ້ໄດ້ ພຣະກົດຕ້ອງໃຫ້ແກ່ບຸຕະຫລານທີ່ອູ້ປຽນນິປັຕິພ່ອແມ່³⁵⁶ ບຸຄຸລທີ່ກຳທຳຮ້າຍພະສົງ พ່ອແມ່ ຄຽນອາຈາරຍ ຈະຕ້ອມມີໂທຊຽນແຮງ ຖຸກລົງໂທຂອຍ່າງທ່ານ³⁵⁷ เป็นต้น ນທບາທความสำคัญของผู้เฒ่าผู้แก່າມีการยอมรับไว้ในกฎหมายอยุธยาด้วยเช่นผู้เฒ่าผู้แก່າเป็นที่เคารพนับถือ สามารถเจรจาด้วยตัวของตนในสังคมไทย และการกำหนดหลักปฏิบัติตนให้ถูกต้อง ต่อบุคคลอื่นที่อยู่ในฐานะต่าง ๆ กัน นี้ ชาวต่างประเทศที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาที่สังเกตเห็น ລາຄູແນວໄດ້ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับค่านิยมอันนี้ของคนไทยໄວ້อย่างชัดเจนและน่าพึงดังนี้ “ขุนนางผู้หนึ่ง

ความสำนึกรักษาชั้นของตนในสังคมของสังคมไทย และการกำหนดหลักปฏิบัติตนให้ถูกต้อง ต่อบุคคลอื่นที่อยู่ในฐานะต่าง ๆ กัน นี้ ชาวต่างประเทศที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาที่สังเกตเห็น ລາຄູແນວໄດ້ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับค่านิยมอันนี้ของคนไทยໄວ້อย่างชัดเจนและน่าพึงดังนี้ “ขุนนางผู้หนึ่ง

ก็มีอิริยาบทลูกนั่งอย่างหนึ่งต่อบุคคลที่เป็นผู้น้อยกว่าตัว และมีอิริยาบทอีกอย่างหนึ่งต่อขุนนางที่มีศักดิ์สูงกว่าตน ถ้าที่ไหนมีชาวสยามนั่งชุมนุมกันอยู่หลาย ๆ คน หากมีอีกผู้หนึ่งเข้ามาร่วมวงด้วย บ่อยครั้งอิริยาบทของผู้ที่ร่วมชุมนุมอยู่ก่อนนั้น จะเปลี่ยนไปทันที พากษากราบดีว่าต่อหน้าบุคคลชั้นไรและขนาดไหนที่เข้าจะนั่งหมอบก้มหน้า เงยหน้า หรือนั่งวางท่าอย่างสง่าเพียและควรจะพนมมือหรือไม่พนมมือเพียงไร”

2.2 รัฐบาลในสมัยอยุธยา ถือว่า ความสำนึกต่อหน้าที่ ที่มีต่อส่วนรวมเป็นสิ่งสำคัญอย่างเดียวกับรัฐบาลในสมัยสุโขทัยและอยุธยา จึงได้ออกกฎหมายเรื่องหน้าที่ต่อส่วนรวมไว้ เช่น กฎหมายจะลงโทษบุคคลที่ประมาททำให้ไฟไหม้บ้านเรือนของผู้อื่นอย่างรุนแรง คือ ถูกโบกด้วยถุงหนังตรงที่เพลิงไหม้ 30 ที ระยะเวลาประมาณรอบเมืองทางบกและทางเรือ 3 วัน เสร็จแล้ว เอาเข็นขาย่างที่ตะแคงแล้วเอ้าไฟลุน นอกจากนี้ยังต้องใช้เงินค่าเสียหายแก่เพื่อนบ้าน³⁵⁹

2.3 ภารยาและบุตรในสมัยอยุธยาซึ่งคงมีฐานะในสังคมเป็นรองฝ่ายสามีและฝ่ายบิดามารดาอยู่แต่ถึงกระนั้น กฎหมายอยุธยาถูกใจให้สิทธิและความยุติธรรมแก่ภารยาไว้ไม่น้อย ทั้งนี้ เพราะ หญิงมีบทบาทช่วยทำมาหากเสียงครอบครัวด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เวลาที่ชายถูกเกณฑ์แรงงาน ตั้งมีสำวนประกูญอยู่ในกฏหมายอยุธยาด้วยว่า “ชายหาบ หญิงคอน”³⁶⁰

หลักฐานที่ว่าผู้เป็นภารยาและบุตรมีฐานะในสังคมเป็นรองฝ่ายสามีและบิดามารดาถูก เพราะ กฎหมายอยุธยากำหนดให้สามีและบิดามารดานำภารยาหรือบุตรไปขายเป็นทาสได้ แต่เมื่อให้ภารยาหรือบุตรนำสามีและบิดามารดาไปขาย เพราะถือว่า ภารยาและบุตรมีได้เป็นอิสระแต่อยู่ใต้การปกครองของสามีและบิดามารดา³⁶¹ สังคมไทยยินยอมให้ฝ่ายชายมีภารยาได้หลายคนและยังถือเป็นการมีของฝ่ายชาย แสดงว่าชายนั้นต้องมีฐานะดีจึงเลี้ยงดูภารยาได้มาก และมีการแบ่งฐานะภารยาออกเป็น 3 ประเภท คือ ภารยาหลวง เรียกว่า เมียกลางเมือง ภารยาน้อย เรียกว่า เมียกลางนอก และภารยาทาส คือภารยาที่ซื้อมา เรียกว่า เมียกลางทาส³⁶² ส้าหรับหญิงแล้ว สังคมไม่นิยมหญิงที่ต้องตกเป็นภารยาของชายมากกว่า 1 คน โดยมีทัศนคติว่า “เป็นสัตรีgapอย่าให้มีชายสามัคคีถูกต้องตัวถึงสอง”³⁶³ หญิงที่มีซึ้งจะถูกลงโทษอย่างหนัก เป็นการประจาน คือ เอาเฉลวะหน้า ให้ทัดดอกชนาแดง 2 หู ร้อยดอกชนาเป็นมาลัยใส่คอ ให้นายมัองตีฉ่องนำหน้าประจาน 3 วัน³⁶⁴ ในการทำสัญญาภูมิเงิน ฝ่ายภารยาและบุตรตกลอยู่ในฐานเสียเปรียบ กล่าวคือ ถ้าสามีหรือบิดามารดาไปทำสัญญาภูมิเงินโดยใช้ชื่อภารยาหรือบุตรโดยไม่บอกให้ภารยาหรือบุตรทราบต่อมา สามีหรือบิดามารดาตาย ภารยาหรือบุตรต้องรับชดใช้หนี้สิน แต่ถ้าฝ่ายภารยาหรือบุตรไปขอภูมิเงิน โดยใช้ชื่อสามีหรือบิดามารดา โดยที่สามีหรือบิดามารดาไม่ทราบ ถ้าภารยาหรือบุตรตายลง ฝ่ายสามีหรือบิดามารดาไม่ต้องใช้หนี้³⁶⁵ ด้วยเหตุนี้ ฝ่ายเจ้าหนี้จะไม่ได้ไปให้ภารยาหรือบุตรทำสัญญาโดยที่ไม่ได้รับรองจากสามีหรือบิดามารดาเสียก่อน

ในด้านสิทธิของภารยาที่กฏหมายได้ให้ความเป็นธรรมอยู่บ้าง มีดังนี้เช่น

ถ้าชายออกบวช ทรัพย์สินที่เป็นสินเดิมและสินสมรสตกเป็นของภารยา และถ้าชายสึกออกมา หญิงมีสมัครใจเป็นภารยาถือว่าขาดจากันได้³⁶⁶

สำช้ายละทิ้งหภูมิไปเกินกำหนด โดยไม่ติดต่อส่งเสียงให้ก็อว่าหย่ากัน กำหนดนั้นคือ 1 ปี แต่สำช้ายังคงมองมาบ้าง ที่อว่าซึ่งหย่ากันไม่ได้จนกว่าจะเลี้ยง 3 ปีไปแล้ว ในกรณีที่ชายไปศักดิ์ค่างประเทศ เช่น จีน ชะวา เชียงใหม่ ให้หภูมิร่องกกว่า 3 ปี จึงจะหย่าได้³⁶⁷ สำชายโทรศัพท์เก็บของลงจากเรือนและพื้นเสาร์เรือนด้วย ไปเพียง 1 วัน ก็ให้ก็อว่าหย่าได้³⁶⁸ สำชายอดนอกใจหภูมิ ทิ้งหภูมิไปให้คืนสินเดิมแก่กัน และให้แบ่งสินสมรสคนละครึ่ง³⁶⁹ สำชายทุบตีพ่อแม่หภูมิและทุบตีหภูมิถึงสาหัส ให้รับทรัพย์สมบัติของชายไว้ได้³⁷⁰ ในการหย่ากันนี้สำชายมีบุตรให้แบ่งบุตรกันดังนี้ แม่จะได้บุตรคนที่ 1, 3, 5, 7 ฯลฯ สำชายลูกคนเดียวให้ยกสูกนั้นแก่แม่

ชนกลุ่มน้อยในสังคมไทยสมัยโบราณ

ชนกลุ่มน้อยในอยุธยาหมายถึงชาวต่างประเทศที่เข้ามาอาศัยอยู่ในอาณาจักรอยุธยา ซึ่งมีทั้งพวกพ่อค้า เซลย์คิก และพวกที่อพยพเข้ามารอง พวกนักนวชา ในที่นี้จะขอกล่าวเฉพาะชนกลุ่มน้อยที่มาอยู่อาศัยในบริเวณเมืองอยุธยาและบริเวณใกล้เคียง

ในสมัยอยุธยาตอนต้นจนถึงสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 พากพ่อค้าที่เป็นชาวເອເຊຍ ได้เข้ามาค้าขายและตั้งหลักแหล่งในกรุงศรีฯ ที่สำคัญได้แก่ชานเจน อินเดีย อาหรับ มาลายู และนอกจากนั้นในกฎหมายเหตุปรบمال ยังได้กล่าวถึงพวก “ຂօນ ຄວາ ໝ່າງ ມ່ານ ມ່ານ ມ່ານ ຂວາ ນານາປະເທດທັງປວງ”³⁷¹ กกฎหมายไทยสมัยอยุธยาจึงได้อ้างถึงพวกกลุ่มนี้ด้วย³⁷² ต่อมาจะมีชาวญี่ปุ่นเข้ามาค้าขายเพิ่มเติมอีกพวกหนึ่ง พ่อค้าสำคัญที่เข้ามาติดต่อการค้ากับรัฐบาล ก็คือ พากอินเดีย อาหรับและพ่อค้าจีน รัฐบาลได้ให้เสรีภาพในการเดินทางเข้ามาและจัดสถานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยในบริเวณชานเมือง จะมีเขตห้ามวงไม่ให้ชาวต่างประเทศเข้าไปวุ่นวายก็คือ ในเขตพระราชฐาน ซึ่งคนไทยเองที่ไม่มีหน้าที่ราชการก็เข้าไปไม่ได้³⁷³ ชาวต่างชาติเหล่านี้ มีเสรีภาพในการนับถือศาสนาและปฏิบัติตามประเพณีของตนได้เต็มที่ หน่วยงานที่ทำหน้าที่ติดต่อกับพ่อค้าต่างชาติคือ กรมท่า ในกรมพระคลัง เมื่อมีพ่อค้าต่างชาติเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่มากขึ้น รัฐบาลไทย ได้แต่งตั้งให้ชาวต่างชาติตัวอย่างเป็นหัวหน้าคุณและความเป็นระเบียบในพากคน และหัวหน้าบ้านคน ก็ได้เข้ารับราชการเป็นขุนนางของไทยด้วย เนื่องจากมีชุมชนพ่อค้าใหญ่ 2 พาก คือ ฝ่ายอาหรับ อินเดียและพากมาเลย์ ซึ่งจัดเป็นพวก มุสลิมพากหนึ่ง และฝ่ายพ่อค้าจีนพากหนึ่ง รัฐบาลไทย จึงต้องตั้งกรมย่อยขึ้น 2 กรม สำหรับต่อต่อการค้าและมักจะมีข้าราชการเชื้อชาตินั้นเป็นผู้ดูแล หัวหน้าฝ่ายอินเดีย อาหรับ ได้รับพระราชทานยศเป็น พระอุพาราชมนตรี มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรม ท่าขวາ ทำหน้าที่ติดต่อการค้ากับฝ่ายแยก คือ อินเดีย อาหรับ ชาวยะ หัวหน้าฝ่ายจีนคือ หลวง โนภูกราชเศรษฐี เป็นเจ้ากรมท่าซ้าย ทำหน้าที่ติดต่อกับพ่อค้าจีน³⁷⁴ ภายหลังเจ้ากรมจะได้รับยศ เป็นพระยาทั้งสองกรม ในกรมทั้งสองนี้มีข้าราชการเป็นคนต่างชาติรับหน้าที่ในด้านล้านหรือ พนักงานสำเกาต่าง ๆ อีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในกรมท่าซ้าย ซึ่งมีข้าราชการชาวจีนที่จำนวนมาก งานในด้านการเดินเรือมารับราชการอยู่เป็นอันมาก ซึ่งตำแหน่งต่าง ๆ ในกรมนี้ก็ยังใช้ชื่อภาษาจีน ควบคู่กับภาษาไทยด้วย นอกจากตำแหน่งแล้ว ชาวจีนยังได้รับราชการในตำแหน่งอื่น ๆ อีกด้วยในสมัยอยุธยาตอนปลาย คือตั้งแต่หลังสมเด็จพระนราธิราษฎร์เป็นต้นมา ชาวจีน

ได้รับอนุญาตให้เป็นนายอกรบป่อนเบียคือ เป็นผู้ดำเนินการโรงบ่อนเบี้ย เพาะประเพณีการเล่นการพนัน เช่น ถั่วไปหรือบ่อนเบี้ยนี้ ชาวจีนเป็นคนนำมาเผยแพร่จึงมีความรู้ดี³⁷⁵ ชาวต่างชาติที่มีบุญภาพสำคัญในราชการของไทยอีกพากหนึ่งก็ได้แก่ชาวอาหรับ ซึ่งมีความเชี่ยวชาญลักษณะมากในด้านการค้าขาย และส่วนใหญ่จะมีฐานะมั่นคงร่ำรวย ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม พ่อค้าชาวเมอร์เซียผู้หนึ่ง ชื่อ เอกอะหมัด ซึ่งได้แต่งงานกับหญิงไทย และได้ติดต่อเรื่องการค้ากับขุนนางไทยจนชอบพออธิษฐานในที่สุด เอกอะหมัดได้เข้ารับราชการได้เป็น พระยาเอกอะหมัดรัตนราชเศรษฐีเจ้ากรมท่าขوا ต่อมาได้เลื่อนยศเป็นถึงเจ้าพระยาเอกอะหมัดรัตนาราชบดี มีตำแหน่งสมุหนายกเอกอะหมัดผู้นี้เป็นต้นสกุลบุนนาค และมีลูกหลานเข้ารับราชการกับราชสำนักไทยสืบมาอีกหลายชั่วคน จนเวลาต่อมาได้เปลี่ยนจากศาสนาอิสลามมาเป็นศาสนาพุทธ³⁷⁶ ในสมัยสมเด็จพระนราayan ด้วยความสามารถในการค้าขายของชาวเบอร์เซีย เหล่านี้ทำให้ชาวเบอร์เซียหลายคนได้รับราชการในตำแหน่งสำคัญและเป็นถึงเสนาบดีคลัง หัวเมืองชายทะเลด้านตะวันตก เช่น มะริด ตะนาวศรี ซึ่งเป็นเมืองท่าสำคัญ ก็มีเจ้าเมืองเป็นแขกเบอร์เซีย³⁷⁷ กองทัพรั้งษาพระองค์ของสมเด็จพระนราayan นองจากจะมีพากมอยุ ลาวและคนจีนแล้วก็ยังมีกองทหารเบอร์เซียด้วย³⁷⁸

ในบรรดาพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยกันนั้น พากที่ถูกคุกชีมเข้ามายังแวดวงวัฒนธรรมไทยได้มากที่สุดก็ได้แก่ชาวจีน ทั้งนี้ เพราะ พ่อค้าจีนได้แต่งงานกับหญิงไทยเป็นส่วนใหญ่ ในสมัยนั้นการเดินทางมีอันตรายมาก ผู้หญิงจึงไม่ได้ออกมานอกประเทศด้วย พ่อค้าเหล่านี้จึงแต่งงานกับหญิงไทยและรับวัฒนธรรมไทย ลูกหลานของพากคนพ่อค้าเหล่านี้ก็เป็นคนไทยไปมากขึ้นทุกที เมื่อได้แต่งงานกับคนไทยแล้วจะย้ายถิ่นฐานเข้ามาตั้งบ้านเรือนในเขตพระราชได้ และมักประกอบอาชีพอื่น ๆ อีก เช่น เพาบลูก เลี้ยงสัตว์และเปิดร้านค้า³⁷⁹ นักวิชาการได้ให้ตัวเลขบรรดาชาวจีนและลูกจีนที่เกิดจากการแต่งงานระหว่างพ่อค้าจีนกับหญิงไทยว่า ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 21 มีจำนวนชาวจีนถึงหนึ่งในสิบของชาวกรุงศรีอยุธยา³⁸⁰ สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือรัฐบาลไทยไม่ถือว่าชาวจีน มอง ลาวเป็นชาติต่างชาติ เพราะนับถือศาสนาพุทธเหมือนกัน ส่วนพากฝรั่งเชกอาหรับและมาลายูนั้น ถือว่าเป็นชาติต่างชาติ เพราะนับถือศาสนาต่างจากคนไทยในขั้นแรก ก็ยังมีการแต่งงานระหว่างคนไทยกับพากเชก ชะวา มาลายูอยู่บ้าง เพราะส่วนมากพ่อค้าเหล่านี้ มีฐานะดี คนไทยเลยยอมยกถูกสาวให้ แต่ภายหลังในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระอุกาคราถ ได้ทรงตรากฎหมายห้ามคนไทยยกถูกสาวให้แต่งงานกับพาก “ฝารัง อังกริด กระบิตัน วิลล์ด้า คุลา ชะวา มาลายู เชก กวยแกง” เพราะเกรงว่าชาวต่างชาติจะมาสอดแนมความลับไปจากไทย และลูกหลานที่ออกมานั้นก็จะถือธรรมเนียมปฏิบัติอย่างฝ่ายบิดาจะทำให้ศาสนาพุทธเสื่อมลงไป ใครฝาดินเมืองตั้งแต่พระหารลงไปถึงใหม่ทวีคุณ³⁸¹ แต่ก็หมายมิได้ห้ามการที่คนไทยจะแต่งงานกับคนจีนแต่อย่างไร

พากมุสลิมและคนจีนนี้อาจก่อปัญหารัฐบาลไทยบ้างในบางครั้งเช่น กบฏของขุนนางเบอร์เซีย และแบกมาภักดีชาวในสมัยสมเด็จพระนราayan และการจลาจลของคนจีนในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในเวลาเสียกรุงครั้งที่สอง ปรากฏว่าชาวจีนจำนวนไม่น้อยมีส่วนในการเข้าปล้นวัดເօສມບັດມີຄ່າ

แต่ส่วนใหญ่แล้วรัฐบาลไทยสามารถปกป้องคนทั้งสองกลุ่มนี้ได้โดยเรียบร้อย เมื่อมีเรื่องวิวาทกับคนไทย หรือในหมู่พ่อค้าต่างชาติตัวกัน ต้องนำคดีไปยื่นศาลที่กรมท่า ไทยมิได้เกณฑ์ให้พ่อค้าต่างชาติมาให้แรงงานอย่างกับราชภารตไทยแต่ในเวลาเมืองศึกสงครามอาจขอความช่วยเหลือในเรื่องการเงินและบางที่ชาวต่างชาติก็ช่วยรับด้วย การที่คนจีนที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยไม่ถูกเกณฑ์แรงงานนี้เองเป็นสาเหตุที่ทำให้มีเวลากำชâyได้มากกว่าคนไทยและในที่สุดก็สามารถคุ้มครองชิพลในด้านการค้าไว้ได้

ญี่ปุ่นเป็นชาวเอเชียอีกชาติหนึ่งที่เข้ามายึดทบทวนสำคัญทางการค้าและภาษีเมืองในประเทศไทย กับญี่ปุ่นมีการติดต่อค้าขายมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว และก็ยังค้าขายกันต่อมาจนถึงสมัยอยุธยา สมัยนี้ส่วนใหญ่เรือสินค้าของไทยเป็นฝ่ายออกไปติดต่อกับญี่ปุ่น ชาวญี่ปุ่นจะเริ่มเข้ามาตั้งหลักแหล่งในอยุธยาตั้งแต่สมัยใดไม่มีหลักฐานแน่นอน สันนิษฐานว่า รัฐบาลญี่ปุ่นออกใบเมียกร่องให้ชาวญี่ปุ่น มาค้าขายในเมืองไทยใน พ.ศ. 2135 ซึ่งเป็นสมัยสมเด็จพระนเรศวร³⁸³ และเป็นระยะที่ญี่ปุ่นได้ติดต่อ กับโปรดุกเกสแล้ว โปรดุกเกสอาเป็นตี ฯ ไปภายใต้ ญี่ปุ่นจึงอยากได้เหล็กไปทำปืนของบ้าน แต่เหล็กของญี่ปุ่นมีน้อยมากและคุณภาพไม่ดี จึงได้เข้ามาติดต่อซื้อขายกับไทย พ่อค้าญี่ปุ่นจึงเข้ามามากันทุกที

นอกจากพ่อค้าแล้ว ก็ยังมีพวกทหารชามญี่ปุ่นที่ถูกกีดกันในเรื่องนับถือศาสนาคริสต์ พากันอพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยต่าง ๆ ในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งประเทศไทยด้วย ชามญี่ปุ่นซึ่งเสียงในด้านความเชื่อสัตย์กตัญญูต่อเจ้านายและกล้าหาญในการรบ รัฐบาลไทยจึงรับ เอาเป็นทุหารอาสา ปรากฏว่าในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมีทหารญี่ปุ่นเข้าร่วมรบในกองทัพไทย ในคราวสังครวมยุทธหัตถีถึง 500 คน ต่อมาก็ได้จัดตั้งกรมทหารอาสาญี่ปุ่นขึ้น และบางที่ก็มีชาวญี่ปุ่น เป็นเจ้ากรม ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม มีเจ้ากรมอาสาญี่ปุ่นที่รู้จักกันดี คือ ยามาดา นางามาชิ ซึ่งได้รับพระราชทานยศเป็นออกญาหรือพระยาเสนาบุรุษ เหตุที่ทหารญี่ปุ่นมีกิจศพที่ดังกล่าวเนื่อง เป็นเหตุให้ถูกเจ้านายและขุนนางไทยดึงเอาทหารญี่ปุ่นเป็นพรarcพวงและมีผลให้ทหารญี่ปุ่นต้อง เข้ามายื่นพันทางการเมืองของอยุธยาด้วย เช่น ในสมัยปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ เอกาทครุ พระนารายณ์ไวย ขุนนางไทยจะคิดกบฏได้ว่าจ้างทหารญี่ปุ่นจำนวนหนึ่งเป็นพรarcพวง แต่ทำการไม่สำเร็จ เมื่อพระเจ้าทรงธรรมได้ครองราชย์ ได้กำจัดพระนารายณ์ไวยเสีย

ในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนี้เองชาวญี่ปุ่นจำนวนหนึ่งซึ่งเป็นพรarcพวงของ พระนารายณ์ไวย ได้บุกรุกเข้าไปในพระราชวังมุ่งหัวใจบังคับให้พระเจ้าทรงธรรมส่งตัวขุนนางไทย ที่มีส่วนช่วยพระนารายณ์ไวยออกมายังชาวญี่ปุ่นลงโทษ แต่ในที่สุดชาวญี่ปุ่นพวกนี้ก็ได้ออกไปจาก กลางศรีอยุธยาไปตั้งมั่นอยู่ที่เพชรบุรีและภายหลังกลับมาก่อความวุ่นวายที่บางกอกกา อีก³⁸⁴ อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นในสมัยพระเจ้าทรงธรรมในเวลาต่อมาถูกให้ร้าวจางไปแต่ อย่างใด ยังคงมีชาวญี่ปุ่นเข้ามาค้าขายเป็นอันมาก และมีการติดต่อแลกเปลี่ยนทางการคุณระหว่าง รัฐบาลทั้งสองอยู่บ่อยครั้ง ยามาดา นางามาชิ ได้เดินทางเข้ามาค้าขายในสมัยนี้ด้วย ยามาดาผู้นี้

จะมีบทบาทสำคัญทางการเมืองต่อมา คือได้เป็นเจ้ากรมทหารอาสาญี่ปุ่น และมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนพระเชษฐาริชราช พระราชนอรสของพระเจ้าทรงธรรมให้ได้ขึ้นครองราชย์ แต่ต่อมาในสมัยพระเจ้าอาทิตย์วงศ์ ยามาดาถูกส่งตัวไปเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นแผนของเจ้าพระยากาลไหมสุริวงศ์ ผู้ซึ่งได้ก่อจัตประเชษฐาริชราชและกำลังวางแผนชิงราชสมบัติจากพระอาทิตย์วงศ์อยู่ เจ้าพระยากาลไหมมีความหวั่นเกรงในท่าทีของยามาดาที่ชื่อสัตย์ต่อพระราชนอรส ของพระเจ้าทรงธรรมเป็นอย่างมาก จึงต้องหาทางให้ไปอยู่เสียห่างไกล ครอบครัวชาวญี่ปุ่นและกองทหารอาสาญี่ปุ่นก็พากันตามลงไปที่นครศรีธรรมราชด้วย ยามาดาได้ถึงแก่กรรมที่นครศรีธรรมราชนี้เอง ตั้งแต่นั้น ชาวญี่ปุ่นก็ประสบปัญหาในการเข้าไปด้วยตัวเองมานเรือนในกรุงศรีฯ อย่างแท้ก่อน เพราะนโยบายอันแปรปรวนเกี่ยวกับชาวญี่ปุ่นของพระเจ้าปราสาททอง บางครั้งก็ทรงอนุญาตให้มาตั้งหลักแหล่งได้ แต่บางครั้งเมื่อทรงเกิดสงสัยพุธกรรมชาวญี่ปุ่นก็ทรงให้อ่าวไฟเผาหมู่บ้านชาวญี่ปุ่นเสีย การติดต่อระหว่างญี่ปุ่นกับไทยหยุดชะงักไปตั้งแต่ พ.ศ. 2179 เมื่อญี่ปุ่นประกาศปิดประเทศ ชาวญี่ปุ่นก็ไม่ได้เดินทางออกมายัง

สำหรับชาวເອເຊີຍພວກເຂົ້ານີ້ ຖໍ່ຕ້ອງເຂົ້າມາອູ້ໃນປະເທດໄທຢ່າງໃນຮູນະເສລຍສຶກບ້າງ ທີ່ອພົມເຂົ້າມາເພື່ອລັກບ້າງ ເຊັ່ນ ພວກມອງຍຸ ລາວ ເມື່ອນັ້ນ ພວກທີ່ເປັນເສລຍສຶກສ່ວນໃຫຍ່ ພຣະມາກຜັດຕິຍີ ຈະພຣະຈາກທານທີ່ດິນໃຫ້ຍຸກັນເປັນໜຸ້ມັນໃນບໍລິເວັນຫານກຽງສົງເຊີຍຊາຍແລະມີຫວ່ານ້າພວກຕົວຍຸແລ ແລະສື່ອເປັນກາສເສລຍຂອງພຣະມາກຜັດຕິຍີດັ່ງໄດ້ກ່າວແລ້ວ ສ່ວນໜຶ່ງຂອງກາສເສລຍເຫັນນີ້ ຕ້ອງເຂົ້າມາເປັນກໍາລັງໃນກອງທຫරາອາສາແລະທີ່ສຳຄັນທີ່ສຸດໄດ້ແກ່ອາສານອູ້

ຈໍານວນຂອງພ່ອຄ້າชาวເອເຊີຍເຫັນນີ້ທີ່ມາອູ້ໃນເມືອງໄທຢ່າງໃນສັນຍອຸຍ່ຍາໄມ່ມີໜັກຮູນແນ່ຊັດລາລູບແບ່ງ (de La Loubere) ຮາຫຼຸດຝົ່ງເສດທີ່ເຂົ້າມາຈົບກັບຮູນບາລໄທຢ່າງໃນປະມານ พ.ศ. 2230 ໄດ້ບັນທຶກໄວ້ວ່າມີໜັກອາຫັນ ຜ້າຈິນ ຜ້າມາເລີຍອູ້ໃນເມືອງໄທພວກລະປະມານ 3 - 4 ພັນຄນ³⁸⁵

ພວກຝົ່ງທາງຕະວັນຕົກໄດ້ເຮີມເຂົ້າມາດິດຕ່ອົງຫາຍັງກັບໄທຢ່າງຕັ້ງແຕ່ສັນຍອຸຍ່ຍາດີຈີ່ 2 (ພ.ศ. 2034 - 2072) ໂດຍມີໜັກໂປຣດຸກເຂົ້າມາເປັນພວກແຮກ ຕິດຕາມມາດ້ວຍໜັກອລັນດາ ອັກຖະສັປູນ ແລະຝົ່ງເສດ ນອກຈາກພ່ອຄ້າແລ້ວ ກີ່ຍັງມີພວກນາດຫລວງແລະນັກທ່ອງທ່ຽວຈົງຍັງກັບດ້ວຍພຣະມາກຜັດຕິຍີໄທທຽນດິດຕ່ອົງກັບພ່ອຄ້າຝົ່ງເສດເປັນອ່າຍື່ງດີ ແລະໄດ້ຈັດທີ່ດິນໃຫ້ຕັ້ງມັນເວັນໄດ້ທາງຕອນໄດ້ຂອງຫານກຽງສົງເຊີຍຊາຍ ຜ້າຕະວັນຕົກໄດ້ຮັບເສີມພາບໃນກອນບົດຄາສານາແລະທຳພິທີ່ກຣມຕ່າງ ຖໍ່ຂອງຕົນ ຕລອດຈົນແພຍແພວຄາສານາໃຫ້ກັບຄົນໄທຢ່າຍໂດຍທີ່ຮູນບາລໄທມີໄດ້ຂັດຂວາງ ຄວາມຕ້ອງການວິຊາຄວາມຮູ້ໃໝ່ ໂດຍເພີ້ມເອົາຫຼັງທາງດ້ານການທຫරາແລະການກ່ອ່ສ້າງແລະການຂາດແຄລນກໍາສັ້ນຄົນທຳໃຫ້ຮູນບາລໄທຢ່າງຈັງໜັກຕະວັນຕົກເຂົ້າມາເປັນທຫරາອາສາໃນກອນທັພໄທດ້ວຍເຫັນກັນ ຜ້າໂປຣດຸກເຂົ້າມາເປັນທຫරາອາສາຝົ່ງພວກແຮກ ແລະໄດ້ແພຍແພວ່ຄວາມຮູ້ເກີ່ຍັງກັບປິນໃຫຍ່ ການສ້າງກໍາແພງເມືອງແລະນໍາເອາວຸຊປິນດີ ມານາຍໃຫ້ກັບຮູນບາລໄທເປັນອັນນາກ ເມື່ອໄທມີສຶກກັບພໍາ ທຫරາໂປຣດຸກກ່ຽວມີປິນໃນກອນທັພໄທດ້ວຍ ໃນຂະໜາດທີ່ທາງກອນທັພມໍາກີ່ມີທຫරາອາສາໂປຣດຸກສ່ວ່ມມຽນໄທເຫັນກັນ³⁸⁶ ຜ້າໂປຣດຸກທີ່ເຂົ້າມາດັ່ງຫລັກແຫຼ່ງໃນເມືອງໄທໄດ້ແຕ່ງຈາກກັບຫຼົງໄທຢ່າງແລະມີລູກຫລານສືບມາຈັນທຸກວັນນີ້ ກາຍຫລັງນັບຈາກສັນຍພຣະເອກາທຄຣກເປັນຕົ້ນນາ ໂປຣດຸກຈະຮູກດັ່ງແລະອັກຖະສືກີ່ກັນ

ออกไปจากการค้าในແນບເອົ້າຕະວັນອອກເນື່ອງໄຕນັກຂຶ້ນທຸກໆໃນອຸຍຸປາຍ ດັ່ງຈະເຂົ້າມາມີບທນາຖາກ
ກາງການຄ້າແຫນ ຕ່ອມາສມັຍສມເດືອພຣະເຈົ້າກຣະຮຣມ ອັງກຖຸນິກົມາເຊົາມາ ຝົ່ຽງເຄສຈະເຂົ້າມາສມັຍ
ສມເດືອພຣະນາຮຣຍືນ ດັ່ງແລະອັງກຖຸນຸ່ງເປັ້ນໃນກາງການຄ້າເກຳເກົ້ານັ້ນ ມີໄດ້ເຂົ້າມາມີບທນາຖາກປິ່ນທຫາຮາສາ
ເໜືອນດັ່ງໂປຣຕຸເກສ ທັ້ງໃນເວລາຕ່ອມາຢັງຄຸກຄາມໜູ້ເຍື່ງຈະເຂົາປະໂຍ້ນຈາກໄທຍໍດ້ວຍກຳລັງ ສ່ວນຝົ່ຽງເຄສ
ເຂົ້າມຂຶ້ນຕົ້ນດ້ວຍຄວາມປະສົງຄ່ຈະແຍ່ພວ່ມຄາສານາ ຈຶ່ງສ່ງປາດຫລວງເຂົ້າມາແຍ່ພວ່ມວິຊາຄວາມຮູ້ໃໝ່ແກ່
ຮາສຳນັກໄທຢະພາວໄທຍໍອື່ນ ຖໍ່ເປັນອັນມາກ ໃນສມັຍສມເດືອພຣະນາຮຣຍືນ ຮູ້ບາລໄທຍໍມີເສນາດີ
ກຣມພຣະຄັ້ງເປັນຫວາກົກ ຄື່ອ ຄອນແສຕນຕິນ ພົວລົກອນ ທີ່ໄດ້ຮັບບຣຄາຕົກດີເປັນອົກງູວິຊາເຍັນທີ່
ພົວລົກອນມີນໂຍບາຍສັນບສຸນການຄ້າຂອງຝົ່ຽງເຄສ ຕ່ອມາຝົ່ຽງເຄສມີນໂຍບາຍແສງຫາຢ່ານາຈກາງ
ກາງເມືອງ ຈົນກະທັງກ່ອໃຫ້ເກີດຄວາມວຸ່ນວາຍໃນຕອນປລາຍແຜ່ນດີນພຣະນາຮຣຍືນ ພຣະເພກຮາຊູ້ເຂົ້າ
ຢືດຢ່ານາຈໄດ້ຕອນປລາຍຮັບກາລພຣະນາຮຣຍືນນັ້ນມີໂຍບາຍກຳຈັດອີທີ່ພລທາງເຄຣຍຮູ້ກິຈແລກກາງເມືອງ
ຂອງໜ້າຝົ່ຽງເຄສລວດຈົນໜ້າຕະວັນທຸກໍອື່ນ ຖໍ່ອົກໄປ ກາງຕິດຕ່ອງຮ່ວງໄທຍກັບຝົ່ຽງທາງຕະວັນທຸກ
ກົກທ່າງເຫັນໄປດ້ວຍ ແຕ່ກົບຍັງມີໜ້າຕະວັນທຸກແລກພວກນາດຫລວງນິກາຍໂຮມນົກາຮອລິກຕັ້ງຄືນຮູ້ານອູ້ໃນ
ກຽງຄຣີງ ບ້ານປະປະປາຍຕ່ອມາຈົນເຖິງຄຣາວໄທຍເສີຍກຸງແກ່ພ່າໃນ ພ.ສ. 2310

เชิงอธิบาย ตอนที่ 2

บทที่ 2 ลักษณะสังคมไทยในสมัยอยุธยา

1. Akin Rabibhadana The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period, 1782-1873. Data Paper : Number 74 (Southeast Asia Program, Department of Asian Studies, Cornell University, Ithaca, New York, July, 1969), P. 98-99.
2. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 องค์การค้าของครุสภาก ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ 2504 หน้า 211 - 212
3. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 3 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 องค์การค้าของครุสภาก ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์. กรุงเทพฯ WFT. 2515 หน้า 70 - 71
4. ควรอธิช เวลส์ แต่ง กาญจนานา สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ แปล การบุกรุกและการเดินทางไปเยือนเมืองโนราวน โครงการสำรวจสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์. สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย. กรุงเทพฯ พ.ศ. 2519 หน้า 37.
5. เพิ่งอ้าง
6. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 8 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 72
7. ควรอธิช เวลส์ เวื่องที่อ้างแล้ว หน้า 37.
8. พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ ในประชุมพงศาวดารภาค 1 (ตอนต้น) องค์การค้าของครุสภาก กรุงเทพฯ พ.ศ. 2506 หน้า 141
9. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 6, 7 และ 183 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 71 - 72, 158 - 159.
10. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 99-100.
11. Ibid., p. 101
12. ควรอธิช เวลส์ เวื่องที่อ้างแล้ว หน้า 37
13. ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาเพื่อฐานอาชีวะรัฐมหัศจรรย์ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518 หน้า 52
14. Akin Rabibhadana, op. cit., p.56.
15. Ibid., p.31
16. Ibid., p. 100
17. Ibid.
18. Ibid., p. 101
19. ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” หน้า 61.
20. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 183 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 158 - 159.

21. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชนครินทร์ทันใจสินธ์ รัชกาลที่ 5 หน้า 219.
22. เพิงอ้าง หน้า 218 - 219.
23. Akin Rabibhadana, Op. cit., p. 5.
24. ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” หน้า 60 - 61.
25. “พระราชนำนดเก่า” มาตรา 14 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 องค์การค้าของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พานิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2506 หน้า 1 - 6.
26. Akin Rabibhadana., op. cit., p. 30.
27. “พระราชนำนดเก่า” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 139.
28. ควริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 87
29. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 151
30. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระราชนครินทร์ทันใจสินธ์ รัชกาลที่ 5 หน้า 215 - 216.
31. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์อธิบายประกอบ พระราชนครินทร์ที่ตกลงไว้ เล่ม 1 โอลเดียนสโตร์ โรงพิมพ์อักษรสมพันธ์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505 หน้า 345.
32. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 60.
33. ขจร สุขพานิช “ฐานนดร์ไพร” ใน ข้อมูลจากอดีต ชุดประกอบการศึกษาอันดับ 4 สำนักพิมพ์เคล็ดไทย กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518 หน้า 50.
34. “ประกาศเรื่องข้าราชการเจ้าสิ้นพระชนม์ นายถึงแก่กรรม” ประกาศในสมัยพระบาทสมเด็จพระปุลจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 13 กันยายน พ.ศ. 2430 อ้างอิงใน ขจร สุขพานิช “ฐานนดร์ไพร” หน้า 50 Akin Rabibhadana, op. cit., p. 58
35. “พระไอยการบานແນກ” มาตรา 14. ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 องค์การค้าของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พานิชย์. กรุงเทพฯ พ.ศ. 2515 หน้า 12.
36. “กฎหมายเทียรบาล” มาตรา 78 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 102.
37. “เพิงอ้าง” มาตรา 133 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 123
38. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 85.
39. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 220.
40. “กฎหมายเทียรบาล” มาตรา 175 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 154 - 155.
41. เพิงอ้าง มาตรา 174 หน้า 154.
42. ควริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 370 - 371.
43. เพิงอ้าง หน้า 64 - 65.
44. เพิงอ้าง หน้า 64.

45. “พระราชกำหนดฯ” มาตรา 50 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 149 - 150.
46. เพิ่งอ้าง หน้า 150.
47. Akin Rahibhadana, op. cit., p. 60-61.
48. Ibid., p. 166.
49. ควริช เวลส์, เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 57.
50. เพิ่งอ้าง
51. ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” หน้า 64.
52. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 231.
53. เพิ่งอ้าง หน้า 256.
54. ควริช เวลส์. เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 56.
55. เพิ่งอ้าง หน้า 59 - 60.
56. ศาสตรา ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” หน้า 64.
57. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 88. ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 องค์การค้าครุสภาก
ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505 หน้า 66.
58. เพิ่งอ้าง มาตรา 31 หน้า 32 - 33.
59. “กฎหมายเทียรบาล” มาตรา 95 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 109.
60. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 70 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 58.
61. “กฎหมายเทียรบาล” มาตรา 46 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 89 - 90.
62. เพิ่งอ้าง มาตรา 47 - 48. หน้า 90.
63. เพิ่งอ้าง มาตรา 50 หน้า 91.
64. “พระไอยการกระบวนการศึกษา” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 147.
65. เพิ่งอ้าง มาตรา 49. หน้า 148.
66. เพิ่งอ้าง มาตรา 50. หน้า 148.
67. เพิ่งอ้าง มาตรา 24. หน้า 138.
68. เพิ่งอ้าง มาตรา 27, 28. หน้า 138 - 139.
69. เพิ่งอ้าง มาตรา 35. หน้า 140.
70. เพิ่งอ้าง มาตรา 14. หน้า 132.
71. เพิ่งอ้าง มาตรา 17. หน้า 134.
72. เพิ่งอ้าง มาตรา 20. หน้า 135 - 136.
73. “กฎหมายเทียรบาล” มาตรา 80 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า
74. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 5 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 9 - 10.
75. “กฎหมายเทียรบาล” มาตรา 86 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 105 - 106.
76. เพิ่งอ้าง มาตรา 87 หน้า 106.

77. เพิ่งอ้าง มาตรา 43 หน้า 88.
78. เพิ่งอ้าง มาตรา 39 หน้า 86 - 87.
79. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 11 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 15.
80. “กฎหมายเดียรบล” มาตรา 75 ในกฎหมายตามสามดวง เล่ม 1 หน้า 102.
81. เพิ่งอ้าง มาตรา 77 และ 79 หน้า 102 - 103.
82. เพิ่งอ้าง มาตรา 97 หน้า 109 - 110.
83. เพิ่งอ้าง
84. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 44 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 43.
85. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 2 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 13.
86. “พระไอยการลักษณ์ระลาการ” มาตรา 80 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 167.
87. เพิ่งอ้าง
88. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 117.
89. คุอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 119.
90. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 116.
91. คุอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 67.
92. “กฎหมายเดียรบล” มาตรา 111 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 116.
93. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 315.
94. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 140 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 101.
95. เพิ่งอ้าง มาตรา 144 หน้า 104.
96. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 38 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 106.
97. “กฎหมายเดียรบล” มาตรา 82 - 83 ในกฎหมายตามสามดวง เล่ม 1 หน้า 104.
98. เพิ่งอ้าง มาตรา 91 หน้า 107.
99. “พระไอยการลักษณ์มรดก” มาตรา 2 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 องค์การศึกษาและคุรุสภากาศึกษาภัณฑ์พานิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2506 หน้า 24.
100. เพิ่งอ้าง มาตรา 3 หน้า 25 - 26.
101. “พระไอยการลักษณ์รับฟ้อง” มาตรา 10 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 32.
102. “พระไอยการลักษณ์ระลาการ” มาตรา 62 ในกฎหมายตามสามดวง เล่ม 2 หน้า 160.
103. “พระไอยการลักษณ์โจร” มาตรา 4, 5 และ 6. ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 216 - 219.
104. “พระธรรมนูญ” มาตรา 1 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 160 - 161.
105. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 135 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 96.
106. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 5 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 24 - 25.
107. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ “ลักษณะการปกครองประเทศไทย
และภูมิภาค” ใน นิเทศศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอนวิชาพื้นฐานอธิรัตน์ไทย

108. Akin Rabibhadana. op. cit., p. 33.
109. Ibid., p. 34.
110. “พระไอยการพรมศักดิ์” มาตรา 9 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 206.
111. Akin Rabibhadana., op. cit., p. 30.
112. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 25 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 27 - 28.
113. “พระราชนำหนดเก่า” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 138.
114. เพิ่งอ้าง
115. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 35-36.
116. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 138 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 97 - 98.
117. คาวรีช เวลส์ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 93 - 94.
118. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 2 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 13.
119. ขจร สุขพานิช “ฐานัณดร์ไพร” หน้า 34.
120. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 2 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 13.
121. ประกาศกำหนดอยุบคคลที่เป็นฉกรรจ์แลปลดชราตันโภสินทร์ศก 118, บระชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 117.
123. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 29.
124. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 81 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 63.
125. “พระราชนำหนดเก่า” มาตรา 57 ในกฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 179-180.
126. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 1 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 1 - 7.
127. “พระราชนำหนดเก่า” มาตรา 48. ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 142 - 143.
128. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 6 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 25 - 26.
129. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 22 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 25.
130. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 2 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 12.
131. เพิ่งอ้าง
132. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 3 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 13 - 19.
133. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 40 - 41 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 41 - 42.
134. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 4 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 20 - 21.
135. เพิ่งอ้าง มาตรา 5 หน้า 24 - 25.
136. “พระราชนำหนดเก่า” มาตรา 60 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 183 - 184.
137. เพิ่งอ้าง มาตรา 23 หน้า 40 - 41.
138. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 1 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 2
139. “พระราชนำหนดเก่า” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 144.

140. “พระไอยการ สักภา ลูกเมีย ผู้คน ท่าน” มาตรา 1, 2, 3, 4 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 3 - 5.
141. เพิ่งอ้าง มาตรา 25 หน้า 15.
142. เพิ่งอ้าง มาตรา 2 หน้า 4.
143. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 48 ในกฎหมายตามสามดวง เล่ม 5 หน้า 138.
144. “พระไอยการบานແຜນກ” มาตรา 5 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 24.
145. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 139 - 140.
146. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 25 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 27 - 28.
147. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 140.
148. เพิ่งอ้าง หน้า 139.
149. เพิ่งอ้าง
150. เพิ่งอ้าง หน้า 138.
151. ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร” หน้า 50.
152. เพิ่งอ้าง หน้า 47.
153. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 33.
154. “พระไอยการอาชาหลวง” *mm ii* 84 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 64.
155. “พระไอยการกระบดศึก” มาตรา 14 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 132.
156. เพิ่งอ้าง มาตรา 16 และ 17 หน้า 133 - 134.
157. เพิ่งอ้าง มาตรา 43 หน้า 144 - 145.
158. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 90.
159. เพิ่งอ้าง มาตรา 50 หน้า 91.
160. ดาววิช เวลส์ *เรื่องที่อ้างแล้ว* หน้า 13.
161. ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” หน้า 62.
162. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 140.
163. “พระไอยการบานແຜນກ” มาตรา 1 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 6 - 7.
164. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 23 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 42.
165. เพิ่งอ้าง มาตรา 48 หน้า 140.
166. “พระไอยการบานແຜນກ” มาตรา 5 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 24 - 25.
167. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 141.
168. ดาววิช เวลส์ *เรื่องที่อ้างแล้ว* หน้า 320.
169. เพิ่งอ้าง
- โดย ลาลูเบร์เต็ง สันต์ ท. โภมลบุตรແປล ราชอาณาจักรสยาม สำนักพิมพ์ก้าวหน้า กรุงเทพฯ 2510 หน้า 414 - 415.

170. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชนมพศวาการ กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1
องค์การท้าวของครุสวา ศึกษาภัณฑ์พานิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505 หน้า 70 - 71.
171. Dr. A. Bastian Reisen in Siam (Jena 1867)., p. 447.
อ้างอิงใน ควริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 323.
172. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 22 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 89 - 90.
173. ควริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 324.
ลาลูแบร์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 414 - 415.
174. “พระอยการเบดเสรจ” มาตรา 52 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 115.
175. เพิ่งอ้าง มาตรา 54 หน้า 117.
176. เพิ่งอ้าง มาตรา 61, 62, 63, 64, หน้า 120 - 121.
177. เพิ่งอ้าง มาตรา 45 หน้า 110 - 111.
178. “พระไอยการกระบดศึก” มาตรา 63 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 154.
179. “พระอยการเบดเสรจ” มาตรา 55 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 177.
180. เพิ่งอ้าง มาตรา 65 หน้า 121.
181. เพิ่งอ้าง มาตรา 54 หน้า 117.
182. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 44 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 122.
183. “พระอยการเบดเสรจ” มาตรา 52 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 115.
184. เพิ่งอ้าง มาตรา 57 หน้า 118.
185. เพิ่งอ้าง มาตรา 58 หน้า 118 - 119.
186. เพิ่งอ้าง มาตรา 38, 39, 40, 41, 42, 43 หน้า 109 - 110.
187. เพิ่งอ้าง มาตรา 12 หน้า 102.
188. เพิ่งอ้าง มาตรา 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20.
21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30 หน้า 95 - 106.
189. “พระไอยการลักษณตรະลาการ” มาตรา 30 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 143.
190. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 36 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 36 - 37.
191. “เพิ่งอ้าง” หน้า 37.
192. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 143 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 102.
193. เพิ่งอ้าง มาตรา 37 และมาตรา 142 หน้า 38, 102.
194. ควริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 333.
195. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 36 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 36 - 37.
196. “พระไอยการลักษณกู้หนี้” มาตรา 52 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 86.
197. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 5 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 24.
198. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 48 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 143.

199. “พระไอยการลักษณ์ภูมิ” มาตรา 63 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 91.
200. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 23 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 38.
201. “พระอัยการเบ็ดเตรษ” มาตรา 156 ในกฎหมายตราสามดวงเล่ม 3 หน้า 173 - 174.
“พระไอยการลักษณ์โจร” มาตรา 66 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 253 - 254.
202. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 53 ในกฎหมายว่าด้วยตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 48.
“กฎ 36 ข้อ” ข้อ 22 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 245 - 246.
203. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 20 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 29 - 30.
204. “กฎ 35 ข้อ” ข้อ 22 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 245 - 246.
205. “พระไอยการกระบดศึก” มาตรา 62 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 154.
206. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 33 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 34.
207. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 47 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 129 - 130.
208. “พระไอยการลักษณ์ระลากการ” มาตรา 43 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 149.
209. “กฎ 36 ข้อ” ข้อ 14 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 239.
“พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 19 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 23 - 28.
210. “กฎ 36 ข้อ” ข้อ 20 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 243.
211. 1. “พระไอยการลักษณ์อุธร” มาตรา 18 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 200 - 201.
212. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 15 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 7 - 8.
213. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 2 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 13.
- Akin Rabibhadana, op. cit., p. 108-109.
214. “พระไอยการบานแพนก” มาตรา 2 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 13.
215. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 58.
216. “พระไอยการลักษณ์ระลากการ” มาตรา 2 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 132.
217. เพิ่งอ้างมาตรา 22 หน้า 140.
218. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 3 และมาตรา 12 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 7 - 8, 16.
219. เพิ่งอ้าง มาตรา 14 หน้า 19 - 20.
220. เพิ่งอ้าง มาตรา 93 หน้า 66 - 69.
221. เพิ่งอ้าง มาตรา 30 หน้า 31 - 32.
222. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 90 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 150 - 151.
223. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 57.
224. Ibid., p. 34-35.
225. ชื่อ สุขพานิช “ฐานันด์ ไพร” หน้า 50.
226. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 58.
227. Ibid., p. 84.

228. “พระอย่างการเบบเดรจ” มาตรา 102 และ 103 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 142 - 143.
229. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 81.
230. “พระไอยการลักษณ์กุญแจ” มาตรา 63 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 91.
231. “พระไอยการลักษณ์ผัวเมีย” มาตรา 63 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 240.
232. “พระไอยการตรวจสอบการ” มาตรา 31 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 144.
233. เพ็งอ้าง มาตรา 85 หน้า 168 - 169.
234. เพ็งอ้าง มาตรา 44 หน้า 150.
235. เพ็งอ้าง มาตรา 89 หน้า 170.
236. “พระราชนำหนడเก่า” มาตรา 47 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 126 - 127.
237. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 87.
238. Ibid., p. 85.
239. Ibid., p. 119-120.
240. Ibid., p. 85.
241. สมสมัย ศรีคุตรพรวน โฉมหน้าศักดินາไทย ชัมรมหนังสือแสงตะวัน กรุงเทพฯ พ.ศ. 2519 หน้า 11.
242. “พระไอยการทาก” มาตรา 1 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 285 - 286.
243. เพ็งอ้าง มาตรา 3 หน้า 288.
244. เพ็งอ้าง มาตรา 2
245. เพ็งอ้าง มาตรา 5, 8, 9 หน้า 289, 291-292.
246. เพ็งอ้าง มาตรา 42 หน้า 312.
247. เพ็งอ้าง มาตรา 2 หน้า 288.
248. เพ็งอ้าง มาตรา 8 หน้า 291.
249. เพ็งอ้าง มาตรา 44 หน้า 312 - 313.
250. เพ็งอ้าง มาตรา 2 หน้า 288.
251. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 107.
252. “พระไอยการลักษณ์เทา” มาตรา 74 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 326.
253. ดาวริช เวลส์ เรื่อง กีรติภัณฑ์ หน้า 93.
254. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 105.
255. “พระไอยการลักษณ์เทา” มาตรา 26 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 300 - 301.
256. ๖๓๓๓๗๙ มาตรา 3 หน้า 208 - 209.
257. เพ็งอ้าง มาตรา 5 หน้า 287 - 290.
258. เพ็งอ้าง มาตรา 16 หน้า 295.
259. เพ็งอ้าง มาตรา 80 หน้า 331.

260. เพ็งอ้าง มาตรา 18 หน้า 296.
261. เพ็งอ้าง มาตรา 73 หน้า 328.
262. เพ็งอ้าง มาตรา 8 หน้า 291.
263. เพ็งอ้าง มาตรา 53 หน้า 317.
264. “พระไอยการลักษณ์ สูกเมีย ผู้คุณท่าน” มาตรา 35 หน้า 19 - 20.
“พระไอยการลักษณ์ วิราษ ตี ต่ากัน” มาตรา 19 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 192.
265. “พระไอยการลักษณ์โจร” มาตรา 129 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 281.
266. “พระไอยการลักษณ์พาก” มาตรา 34 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 307.
267. เพ็งอ้าง มาตรา 87 หน้า 334.
268. “พระไอยการลักษณ์ผัวเมีย” มาตรา 46 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 227 - 228
269. “พระไอยการลักษณ์พาก” มาตรา 21 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 297 - 298.
270. เพ็งอ้าง มาตรา 22 หน้า 298.
271. เพ็งอ้าง มาตรา 52 หน้า 316 - 317.
272. เพ็งอ้าง มาตรา 54, 60, 61 หน้า 318 - 319, 322-323.
273. เพ็งอ้าง มาตรา 76 หน้า 327.
274. เพ็งอ้าง มาตรา 62 หน้า 324.
275. เพ็งอ้าง มาตรา 55 หน้า 320.
276. เพ็งอ้าง มาตรา 69 หน้า 326.
277. เพ็งอ้าง มาตรา 11 หน้า 292.
278. เพ็งอ้าง มาตรา 51 หน้า 316.
279. เพ็งอ้าง มาตรา 11 หน้า 292 - 293.
280. เพ็งอ้าง มาตรา 27 หน้า 303.
281. “พระไอยการลักษณ์ผัวเมีย” มาตรา 45 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 227.
282. “พระไอยการลักษณ์พาก” มาตรา 89 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 335.
283. “พระไอยการลักษณ์ภูมิหนี้” มาตรา 29 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 73 - 74.
284. “พระไอยการลักษณ์พาก” มาตรา 14 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 294.
285. เพ็งอ้าง มาตรา 41 หน้า 310 - 311.
286. “พระไอยการลักษณ์โจร” มาตรา 131 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 282 - 283.
287. “พระไอยการลักษณ์รับฟ้อง” มาตรา 13 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 34.
288. “พระไอยการลักษณ์ตระลาการ” มาตรา 115 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 181.
289. “พระไอยการลักษณ์พาก” มาตรา 84 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 333.
290. เพ็งอ้าง มาตรา 5 หน้า 289.
291. เพ็งอ้าง มาตรา 16 หน้า 295.

292. “พระไอยการลักษณ์ผัวเมีย” มาตรา 46 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 227.
293. “พระไอยการลักษณ์ผัวเมีย” มาตรา 15 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 294 - 295.
294. เพ็งอ้าง มาตรา 99 หน้า 341.
295. เพ็งอ้าง มาตรา 20 หน้า 297.
296. เพ็งอ้าง มาตรา 28 หน้า 304.
297. เพ็งอ้าง มาตรา 53 หน้า 317.
298. “พระไอยการพรมศักดิ์” มาตรา 4 ในกฎหมายความสามดวง เล่ม 1 หน้า 199 - 204.
299. “พระไอยการลักษณ์ทาง” มาตรา 91 ในกฎหมายความสามดวง เล่ม 2 หน้า 337.
300. เพ็งอ้าง มาตรา 75 หน้า 328 - 329.
301. เพ็งอ้าง มาตรา 96 หน้า 340.
302. เพ็งอ้าง มาตรา 16 หน้า 295.
303. เพ็งอ้าง มาตรา 80 หน้า 331.
304. เพ็งอ้าง มาตรา 5 หน้า 289.
305. เพ็งอ้าง **811675125** หน้า 299 - 300.
306. “พระไอยการลักษณ์ผัวเมีย” มาตรา 42 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 225 - 226.
307. เพ็งอ้าง มาตรา 47 หน้า 228.
308. “พระไอยการลักษณ์ทาง” มาตรา 90 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 335 - 336.
309. “พระไอยการลักษณ์รับฟ้อง” มาตรา 12 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 33.
310. “พระไอยการลักษณ์ทาง” มาตรา 93 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 338.
311. “พระอัยการเบดเสร็จ” มาตรา **92, 102, 103** ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3
312. Pallegoix, Mgr. Description du royaume Thai ou Siam (Lagny, 1854) Vol. 1, p. 298 as quoted in Walter F Vella, Siam Under Rama III (New York, 1957), p. 26.
313. Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam, Vol. I (London, 1969), p. 193.
314. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 112.
315. Ibid., p. 109-110.
316. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 219 - 220.
317. ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” หน้า 53.
318. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง”: ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 315.
319. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ “ลักษณะการปกครองประเทศไทย” แต่โบราณ” หน้า 16.
- Akin Rabibhadana, op. cit., p. 22.
- ค华อร์ช เวลส์ เรืองท่ออ้างแก้ว หน้า 35.
320. ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” หน้า 54.

321. ค่าวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 78 - 79.

Akin Rabibhadana, op. cit., p. 98.

ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” หน้า 54.

322. “พระธรรมนูญ” มาตรา 24 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 182.

323. ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมไทยสมัยอยุธยา” หน้า 54.

324. ค่าวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 78 - 79.

Akin Rabibhadana, op. cit., p. 98.

325. “พระไอยการอาชาหลวง” ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 4.

326. เพิงอ้าง มาตรา 1 หน้า 6.

327. เพิงอ้าง มาตรา 58 หน้า 51.

328. เพิงอ้าง มาตรา 102 หน้า 75.

“พระราชนำหนడเก่า” มาตรา 65 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 158 - 159.

329. “พระราชนำหนడเก่า” มาตรา 64 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 188.

330. “พระไอยการกระขาดศึก” มาตรา 55 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 151.

331. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 34 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 35 - 36.

332. “พระไอยการลักษณวิวัฒ ตี ดำเนิน” มาตรา 1 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 184 - 185.

333. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 114 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 85.

334. ค่าวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 79.

335. สมสมัย ศรีคุณพรรณ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 147 - 149, 204 - 205.

336. เพิงอ้าง มาตรา 54 หน้า 163 - 164.

337. “พระอ้ายการเบดเสร็จ” มาตรา 45 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 110 - 111.

338. เพิงอ้าง มาตรา 54 หน้า 117.

339. เพิงอ้าง มาตรา 43 หน้า 110.

340. ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “สังคมสมัยอยุธยา” หน้า 50.

341. เพิงอ้าง

342. เพิงอ้าง

343. ค่าวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 33.

344. ลาສูแบร์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 344 - 345.

345. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 93-96.

346. Ibid., p. 113-119.

347. Ibid., p. 119.

348. “พระราชนำหนడใหม่” มาตรา 44 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 365.

349. “พระไอยการลักษณวิวัฒ ตี ดำเนิน” มาตรา 36 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 201.

350. “พระไอยการลักษณภายน” ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 70.
351. “พระอัยการเบดเสร็จ” มาตรา 36 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 108.
352. เพิ่งอ้าง มาตรา 158 หน้า 174.
353. เพิ่งอ้าง มาตรา 161 หน้า 176.
354. “พระไอยการลักษณรับฟ้อง” มาตรา 25 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 43.
355. “พระไอยการลักษณมรดก” มาตรา 23 - 24 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 35 - 36
356. เพิ่งอ้าง มาตรา 25 หน้า 36.
357. “พระไอยการกระบวนการคึก” ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 117.
358. “พระอัยการเบดเสร็จ” มาตรา 48 - 49 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 112 - 113
359. “พระไอยการลักษณโจร” มาตรา 158 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 297.
360. “พระไอยการลักษณกู้หนี้” มาตรา 12 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 65.
361. “พระไอยการลักษณทักษ” มาตรา 3 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 288.
362. “พระไอยการลักษณผัวเมีย” ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 206.
363. เพิ่งอ้าง หน้า 255.
364. เพิ่งอ้าง หน้า 206.
365. “พระไอยการลักษณกู้หนี้” มาตรา 20 - 21 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 69.
366. “พระไอยการลักษณผัวเมีย” มาตรา 37 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 223.
367. เพิ่งอ้าง มาตรา 62 หน้า 239 - 240.
368. เพิ่งอ้าง มาตรา 51 หน้า 232.
369. เพิ่งอ้าง มาตรา 55 หน้า 234 - 235.
370. เพิ่งอ้าง มาตรา 57 หน้า 237.
371. “กฎหมายเทียบINAL” มาตรา 20 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 78.
372. “พระไอยการเจ้าชาหลวง” มาตรา 37 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 38.
373. “กฎหมายเทียบINAL” มาตรา 20 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 78.
374. “พระไอยการดำเนินงานน้ำพลเรือน” ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 233 - 234.
375. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประชุมพงศ์วงศ์ ภาคที่ 17 เรื่องとなるการเดิกบ่อนเนื้ย และเดิกหวย หน้า 4 - 12 อ้างอิงใน พลกุล อังกินันท์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระปูลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญาโนพนธ์เสนอต่อวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร แผนกวิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยการศึกษาประสานมิตร กรุงเทพฯ 2515 หน้า 12.
376. ประจำตัวเจ้าพระยาหมาเนนา (บุนนาค) เจ้าพระยาบินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาเมฆ (ปั้น สุขุม) อ.งค์การคำข้องครุส瓦 ศึกษาภัณฑ์พิพิธภัณฑ์ กรุงเทพฯ 2514 หน้า 3 - 4.

377. John O'kane, Trans. The Ship of Sulaiman. Persian Heritage Series, No. 11, London Routledge & Kegan Paul Ltd., 1972, p. 44, 46, 58, 97.
378. ลาลูแบร์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 435.
379. พระยาโนราณราชานินทร์ ประชุมพงศาวดาร ภาค 63 เรื่องกรุงเก่า หน้า 207. อ้างอิงใน พลกุล อังกินันท์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 11.
380. William G. Skinner, Chinese Sosity in Thailand : An Analytical History (Cornell University Press New York, 1957), p. 3.
อ้างอิงใน พลกุล อังกินันท์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 11.
381. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 13 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 17 - 19.
382. W.A.R. Wood, A History of Siam (London, 1926) p. 232.
อ้างอิงใน ครัวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 104 - 105.
ประชุมพงศาวดาร ภาค 64 พศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจั้นกนุมາศ หน้า 312 - 313.
อ้างอิงใน พลกุล อังกินันท์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 13.
383. ศาสตราจารย์ รอง ศยามานนท์ นางสาววิลาสวุค นพรัตน์ “ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา” แหล่งงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 5 เล่ม 3 เดือนกันยายน พ.ศ. 2514 หน้า 30.
384. ศาสตราจารย์ชิเดะโอะ นิชิโอะกะ (Hideo Nishioka) เปียน นางสาววิลาสวุค นพรัตน์ กรรมการชำราบประวัติศาสตร์ไทย แปล “ประวัติศาสตร์ระหว่างญี่ปุ่นและไทยตามลำดับเหตุการณ์” แหล่งงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 4 เล่ม 1 เดือนมกราคม พ.ศ. 2513 หน้า 20.
385. ครัวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 101.
386. ศาสตราจารย์ รอง ศยามานนท์ นางสาววิลาสวุค นพรัตน์ “ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรี-อยุธยา” หน้า 28.